

“МІСТО ВОЛОДИМИРА” У КИЄВІ: ІСТОРИЧНА РЕАЛЬНІСТЬ ЧИ ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ МІФ?

Вивчення давньої топографії Києва, розпочинаючи з досліджень М.Ф. Берлінського, триває вже понад двісті років. Серед головних питань, пов'язаних з історичним розвитком Києва, завжди у центрі уваги була проблема росту міської території як у географічному, так і у хронологічному вимірі. Зокрема, багатьох дослідників цікавило питання часу появи перших укріплень на Старокиївській горі¹ і їх меж, адже саме з цієї території розпочалась розбудова столиці давньоруської держави. Відсутність надійних писемних і археологічних джерел змушувала дослідників XIX ст. спиратись лише на інтерпретації літописних звісток та на наявність пізньосередньовічних укріплень у цій частині міста. Фактично, реконструкція меж міста за часів Володимира, запропонована ще у середині XIX ст., використовується і зараз, а виявлення і дослідження протягом 10–30 х рр. XX ст. найдавнішого городища на Старокиївській горі лише частково вплинуло на сталу схему „міста Володимира”².

Археологічні пошуки кінця 80-х рр. XX – початку XXI ст. дали якісно нову інформацію щодо укріплень дитинця давнього Києва. У 1993 р. в шурфі біля вимостки фундаментів Софійських воріт була знайдена яма XI–XII ст., яка засвідчила, що у цей час ніякого валу, підступаючого до воріт, існувати не могло. Це підтвердила публікація 1993 р. результатів масштабних розкопок по вул. Великій Житомирській, 2, де на місці гіпотетичного валу „міста Володимира” було зафіксовано з десяток об'єктів (в тому числі, і жител) давньоруського часу. Опрацювання цих матеріалів засвідчило, що вали „міста Володимира” було знесено до XII ст. Стратиграфія траншеї 1998 р., що пройшла посередині Софійських воріт, показала наявність двох ровів – давньоруського під фундаментами брами та пізньосередньовічного перед нею. Нарешті, розкопки 2001 р. по вул. Вел. Житомирській, 2 відкрили іншу ділянку укріплень, на якій поруч були присутні рови X і XVII ст., що підтвердило неспівпадіння трас цих укріплень. Аналіз цих та інших накопичених археологічних матеріалів та залучення відомих письмових, ілюстративних і картографічних джерел дозволяє відійти від старої схеми появи і функціонування „міста Володимира” і по-новому поставити питання щодо часу створення і припинення існування цих укріплень, місця їх проходження тощо.

Автор висловлює щире подяку колегам: авторам Звітів з розкопок на Старокиївській горі, інформацію з яких використано у статті – І.І. Мовчану, А.О. Козловському, М.М. Ієвлеву, В.М. Гончару, С.І. Климовському, О.К. Сиром'ятникову; за корисні зауваження по змісту роботи – О.В. Комару, С.В. Павленку, Т.Л. Вілкул, А.А. Чекановському; за допомогу у підготовці ілюстрацій – О.В. Манігді.

Історія створення і розвиток схеми „міста Володимира”

У першій третині XIX ст. ще зберігались давні вали Верхнього Києва – залишки укріплень, створених у другій половині XVII ст. Вони розділяли місто на кілька замкнених укріплень – Андріївське, Михайлівське, Софійське – названих по імені існуючих всередині них церков (Рис. 1). У системі валів розташовувались і залишки Золотих воріт XI ст., тому цілком природною була думка, що укріплення XVII ст. тільки поновили фортифікаційні лінії великокнязівського періоду. Цей підхід втілювався в „Чертеже окружностей древнего Киева до нашествия татар” 1810 р. –

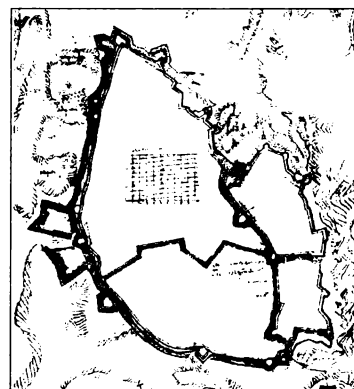

Рис. 1. Плани укріплень Верхнього Києва початку та середини XVIII ст.

першому плані-реконструкції літописного Києва, виконаному К.М. Бороздіним³. У 1820 р. у своїй праці „Краткое описание Киева” М.Ф. Берлінський зазначив: „Местопребывание первых владетелей и князей его, до времени св. Владимира заключалось в тесном отделении старого Киева, известного теперь под именем Андреевского отделения, что даже приметить можно из старинных валов, окружающих оное”⁴.

На плані-реконструкції „Старого Києва в древнем виде” М.О. Максимовича 40-х рр. XIX ст. ми бачимо ту концептуальну основу схеми укріплень „міста Володимира”, яка існує і досі (Рис. 2). Вали проходять по всьому периметру майданчика, утворюючи прямолінійні відрізки і кути на поворотах. Місто має троє воріт: київські кам’яні з мостом перед ними – у бік св. Софії; подільські без означення траси узвозу з Подолу; безіменні виходять у балку, що відділяє Михайлівську гору, і по якій проходить узвіз з Подолу. Місце „древнейшого каменного терема” позначено біля церкви Андрія Первозванного 1744 р. В „Обозрении старого Киева” М.О. Максимович так описує межі найдавніших укріплень: „Древнейший город Киев начинался там, где Андреевская гора отделяется небольшим оврагом от монастыря Михайловского. Этот овраг есть заглохший след древнего Боричева взвоза, над которым, по сказанию Нестора, жил Полянский князь Кий... От Боричева первоначальный город Киев простирался вдоль Андреевской горы до северо-западного ее предела, где начинается другой старинный взвоз на Подол”⁵.

У 1868 р. вийшла фундаментальна праця М.В. Закревського „Описание Киева”, де вперше була здійснена спроба показати на кількох планах динаміку розвитку території міста у часі – у X ст., з 988 по 1240 рр., з 1400 по 1600 рр. (Рис. 3). На плані найдавніших укріплень ним усунуті деякі недоречності плану М.О. Максимовича – обрис лінії укріплень зображено більш плавно; до міста ведуть єдині ворота з мостом. Від них йде єдина вулиця до плацу, на якому теремний двір (біля Андріївської церкви). Поза межами укріплень в районі гори Уздихальниці позначено інший терем – так М.В. Закревський локалізував „дворь друугый вне града” літописного повідомлення 945 р. Третій княжий двір позначено в південно-східній частині міста поруч із Перуновим горбом. З напольного боку укріплень та на Михайлівській горі схематично позначено забудову, а на схилах гори два узвози – Боричів до устя Почайни та інший від воріт по верхів’ю і самому Кожум’яцькому яру до Глибочиці на Поділ. На наступному плані укріплення продовжують функціонувати, але з’являються другі ворота – в бік Михайлівської гори. На третій схемі

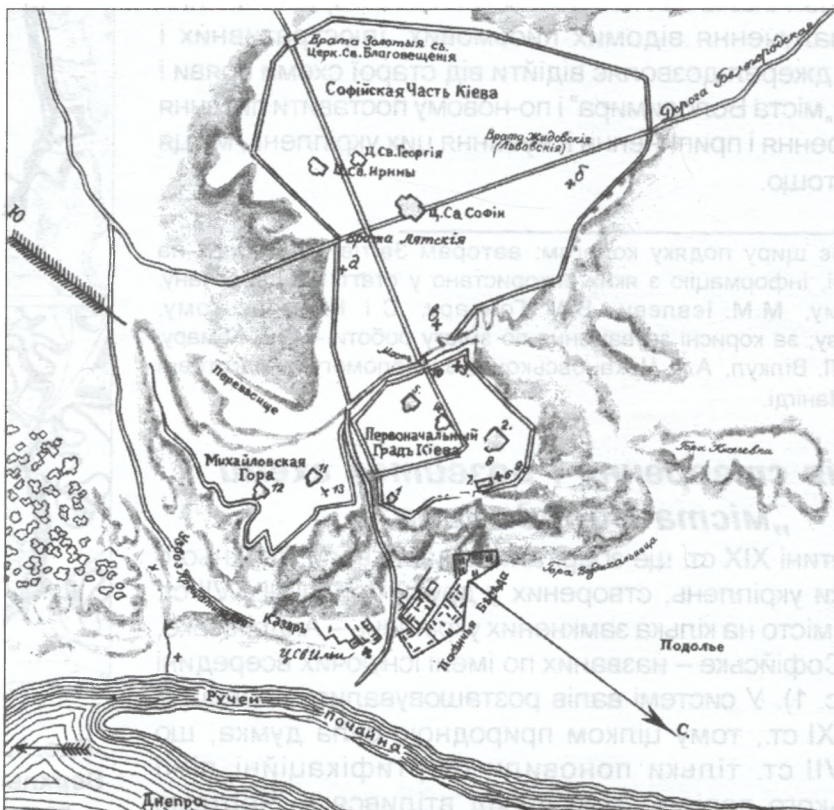

Рис. 2. План давнього Києва за М.О. Максимовичем.

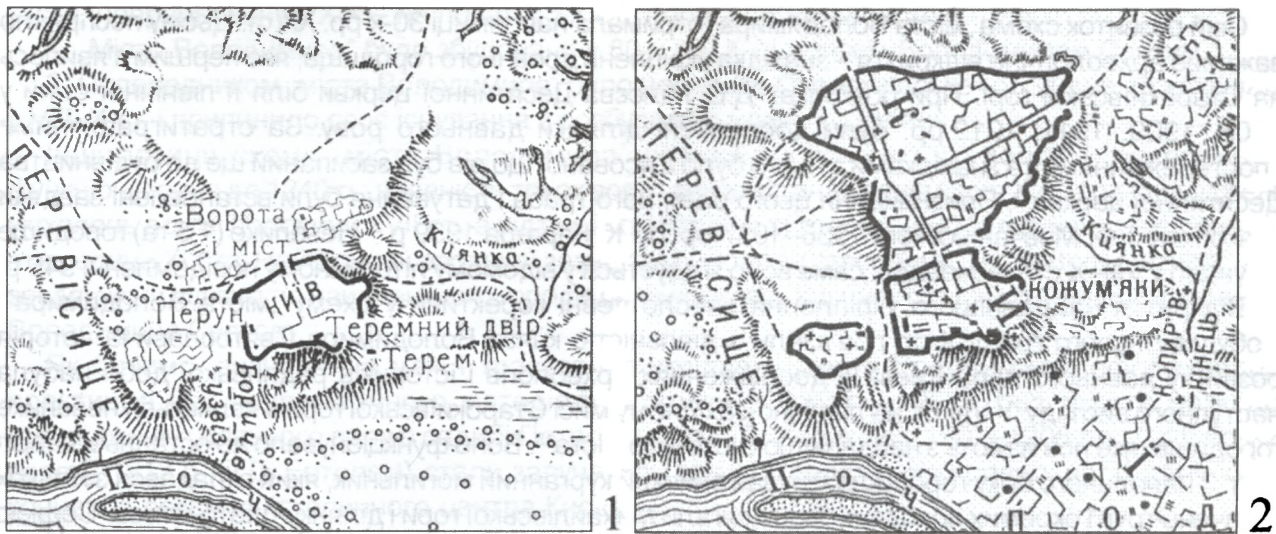

Рис. 3. Плани-реконструкції Верхнього Києва М.В. Закревського: 1 X ст.; 2 – 988 1240 рр.

укріплення продовжують існувати, а до двох воріт додаються треті, дорога з яких веде до Київського замку на Замковій горі. Цікавим є крупномасштабний план № 5 Атласу М.В. Закревського, на якому різним кольором позначені траси укріплень X і XVII ст.⁶

Таким чином, вже за часів М.О. Максимовича й М.В. Закревського була окреслена лінія укріплень найдавнішої частини Києва та гіпотетично локалізовані топографічні об'єкти язичницького часу – Боричів узвіз, князівські двори та Перунів горб. Усі подальші дореволюційні плани давнього Києва, зокрема і план Києва XII ст., складений на основі планів Максимовича, Закревського, Беллье і Рачинського, лише повторювали конфігурацію міста і локалізацію об'єктів, визначену попередниками⁷ Оскільки у XIX ст. ще не знали про існування найдавнішого городища на Старокиївській горі, то укріплення на ній пов'язували з заснуванням міста легендарним Києм, а відтак, існуючими ще у доволодимирову епоху.

Наприкінці XIX ст. вийшла праця М.І. Петрова з топографії давнього Києва, в якій він зробив кілька важливих спостережень щодо найдавнішої історії міста. Зокрема, дослідник правильно відзначив, що у 945 р. „город” займав невеликий простір, а при Володимирі був значно більшим, що Перунів горб треба локалізувати на місці Андріївської церкви, а Боричів узвіз на місці Андріївського. Його влаштування М.І. Петров пов'язував з появою найдавнішого укріплення. Дослідник пише про троє воріт – західні (Софійські), південні і північно-східні, що існували в місті часів Володимира⁸.

Про широке застосування терміну „місто Володимира” на рубежі XIX–XX ст. свідчать його згадки в публікаціях цього часу⁹

Показовим є опис Києва X ст. у путівнику К.В. Шероцького, який є своєрідним підсумком досліджень топографії найдавнішого Києва істориками XIX – початку XX ст. У ньому також використаний термін „город св. Володимира”, під яким в той час розуміли не побудову нових укріплень Володимиром при розширенні міста, а межі останнього на кінець X ст. В опису топографії найдавнішої частини Києва автор, в основному, повторює погляди М.І. Петрова (зокрема, щодо локалізації Боричева узвоза і Перунова горба)¹⁰

Підсумовуючи етап формування схеми „міста Володимира” у XIX – на початку XX ст., можна виділити головні її засади, сформульовані у той час:

1. Найдавніші укріплення були збудовані ще за перших князів, задовго до князювання Володимира Святого.
2. Найдавніше укріплення на горі знаходилось у межах Андріївського відділення Старокиївської фортеці другої половини XVII – XVIII ст.
3. Лінія давніх укріплень створювала замкнений контур.
4. При Володимирі була збудована кам'яна Софійська брама.
5. Давнє місто мало троє воріт.
6. Найдавніші укріплення функціонували до 1240 р.
7. На їх залишках у другій половині XVII ст. будується нова фортеця – „Верхний Малый (Меншой) город”

Свій розвиток схема „міста Володимира” отримала наприкінці 30-х рр. XX ст. Цьому посприяло важливе археологічне відкриття – знахідка укріплень древнього городища, яке першим з’явилося на Старокиївській горі. При розкопках Д.В. Мілеєва Десятинної церкви біля її північної стіни у 1908, 1909, 1911, 1912 рр. були досліджені ділянки давнього рову. За стратиграфічними спостереженнями та знахідками з нього було з’ясовано, що рів був засипаний ще до будівництва Десятинної церкви¹¹. Призначення цього рову, його траса і датування були встановлені завдяки розкопкам Т.Ф. Мовчанівського 1936–1937 рр. і М.К. Каргера 1939 р.¹² Невелике (1,5 га) городище існувало у VIII–X ст. і, вочевидь, саме воно згадується у відомому літописному повідомленні 945 р.

Відкриття найдавнішого укріплення внесло певні корективи у схему „міста Володимира” Побудову нового граду X ст. пов’язали з діяльністю князя Володимира Святославича. Історія розвитку давнього ядра Києва у дослідженнях археологів і істориків радянської доби набула наступного вигляду. У VIII ст. на північно-західному мисі Старокиївської гори з’являється невелике городище, яке пов’язують з найдавнішою історією міста¹³. Воно функціонувало до останньої чверті X ст. З напольного боку городища існував великий курганний могильник, який складався з кількох скупчень-груп і окремих поховань. Вони сягали Михайлівської гори і ділянки плато між св. Софією і Золотими воротами. Найдавніше городище було затісним і вже до середини X ст. з’являється

забудова поза його межами („двор вне града”). Могильник поруч із городищем припиняє своє функціонування в середині (П.П. Толочко) або в останній чверті (М.К. Каргер) X ст. у зв’язку зі зростанням на цій території забудови. Нарешті, при Володимирі будують нові укріплення, що охоплюють значно більшу (10 га) площу, а укріплення старого городища нівелюються. Час побудови „міста Володимира” визначають по-різному – або на початку правління князя (П.П. Толочко, С.Р. Кілієвич)¹⁴, або наприкінці 80-х рр. X ст. Укріплення продовжують існувати до XIII ст.

Графічно запропонована схема була втілена у кількох варіантах, які в цілому продовжили вироблену ще у XIX ст. реконструкцію меж „міста Володимира”¹⁵ У 1950 р. з’явився план Верхнього Києва XI–XII ст., запропонований О.М. Тихонович і М.М. Ткаченко. На відміну від попередніх планів, його нанесено на інструментальну зйомку рельєфу і подано, для кращої орієнтації, сучасну сітку вулиць¹⁶. Крім того, автори ретельно проробили документальні плани міста XVIII–XIX ст., опис укріплень (розписні списки) Верхнього міста 1682, 1687, 1700 рр., що дало їм змогу точно визначити трасування укріплень XVII ст. на сучасному плані Києва. Взнявши за основу цей план, П.О. Раппопорт і пізніше М.К. Каргер дещо його вдосконалили (різкі повороти валів плану 1950 р. були згладжені, його було повернуто на північ) та додали деталь – укріплення найдавнішого городища в межах „міста Володимира”¹⁷ На плані центральної частини давнього Києва, трохи згодом запропонованого П.П. Толочком, контури „міста Володимира” не зазнали ніяких змін (Рис. 4)¹⁸.

Нарешті, слід відзначити археологічну карту київського дитинця, складену С.Р. Кілієвич на початку 80-х рр. XX ст. На ній позначено, у тому числі, і залишки давніх укріплень (ділянки ровів, валів, місце Софійських воріт), які пов’язувались з „містом Володимира”, а також контур рову найдавнішого городища¹⁹.

Таким чином, у середині XX ст. був створений план „міста Володимира”, який став хрестоматійним і з незначними доповненнями використовується уже понад пів століття. Його відмінність від схеми історичного розвитку цієї частини

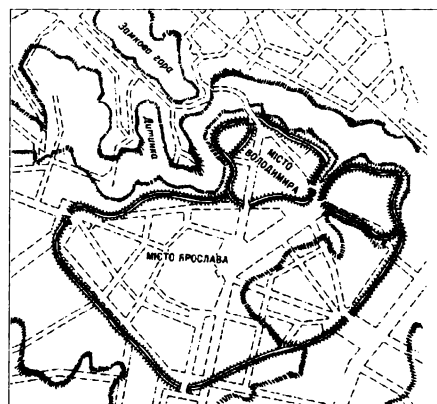
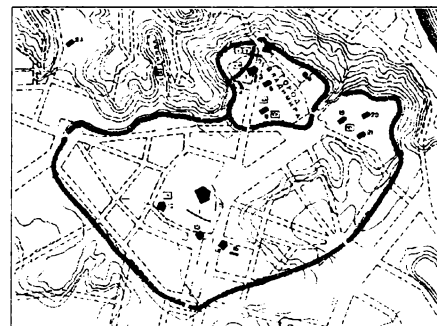
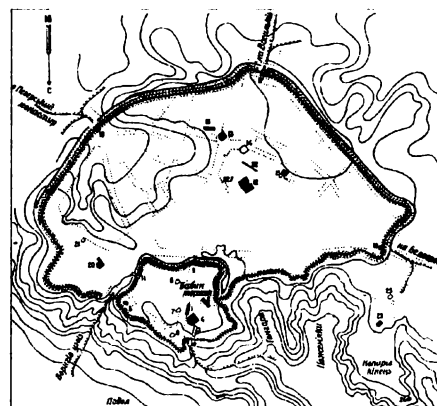

Рис. 4. Реконструкції плану укріплень Києва X–XIII ст.:

- 1 О.М. Тихонович і М.М. Ткаченко (1950 р.);
- 2 М.К. Каргер (1958);
- 3 П.П. Толочко (1970).

міста, напрацьовану у XIX – на початку XX ст., полягає в наступному:

1. „Місто Володимира” було збудовано у 80-х рр. X ст. князем Володимиром Святим.

2. Попередником „міста Володимира” було невелике Старокиївське городище, що існувало у VIII–X ст. і припинило своє існування з розбудовою нових укріплень.

Інші позиції схеми „міста Володимира” (існування замкнутого контуру укріплень; їх функціонування до 1240 р., наявність трьох воріт; використання валів кінця X ст. при спорудженні укріплень другої половини XVII ст., а відтак, і співпадіння їх трасування) залишились незмінними з середини XIX ст. Найбільшої еволюції зазнала хронологія створення „міста Володимира”, яка, завдячуючи відкриттю найдавнішого городища, змістилась від часу перших князів до князювання Володимира Святого.

Як бачимо, визначення меж і трасування укріплень „міста Володимира” сформувалось практично без археологічного матеріалу, і тільки з початку XX ст. результати розкопок (дослідження давнього валу в садибі Петровського В.В. Хвойкою у 1907–1908 рр., Софійських воріт у 1913 р. О.Д. Ертелем) стали залучатись для підтвердження правильності домінуючої концепції розвитку історичного центра Києва.

Наприкінці XIX ст. з’явилась зовсім інша, альтернативна, схема укріплень „міста Володимира”, яка втім, не знайшла прибічників у наукових колах. У 1892 р. І.А. Хойновським проводились дослідження на території садиби Кривцова (вул. Десятинна, 13), в результаті яких був виявлений рів, в якому на довжину 14 м залягав півтораметровий шар людських кісток – братська могила 1240 р.²⁰ Наявність цього подвійного рову, що проходив вздовж вул. Десятинної на її непарному боці, дозволила І.А. Хойновському, взявши план М.В. Закревського за основу, запропонувати свою схему давніх укріплень²¹.

Головна відмінність плану І.А. Хойновського від інших – проходження лінії укріплень граду не по периметру гори. На розташованих поза укріпленнями західній частині гори автор плану розмістив „терем на Деместниковом дворі”, а в північній (на місці Андріївської церкви) – „терем на Вздыхальнице”. Укріплена частина займала 2/3 площі Старокиївської гори. Серед об’єктів X ст. показано місце розташування княжого двору і палацу (вздовж вул. Десятинної), а також Бабиного торжка (на південь від Десятинної церкви). Інші об’єкти – двоє воріт з напольної сторони, що вели до двох узвозів – Боричева і Кожум’яцького, церква св. Василя – мають традиційну для XIX ст. локалізацію. Цікава особливість цього плану – випадкове співпадіння лінії укріплень Хойновського з трасою рову Старокиївського городища біля північної стіни Десятинної церкви (Рис. 5).

Реконструкція дослідника була помилковою, адже жодних ділянок запропонованої ним траси рову зафіксовано не було. Виявлений І.А. Хойновським рів слід, ймовірно, пов’язати з траншеєю для братської могили, що розташовувалась на території монастирського цвинтаря XII–XIII ст., дослідженого, до речі, ним самим²².

Напольна траса укріплень „міста Володимира”

Старокиївська гора – мисовидний виступ київського плато, що на 90 м здіймається над р. Дніпро. З трьох боків він захищений стрімкими схилами – з півночі і північного сходу у бік Подолу і Дніпра, з північного заходу і заходу – величезним Кожум’яцьким ярмом²³. Ширина гори у місці з’єднання з плато – близько 450 м. Саме з цього, напольного, боку у давнину Старокиївська гора була відділена від плато двома ярами. На південному сході розташовувалась балка, що відділяла Старокиївську гору від Михайлівської, яка на плані міста 1695 р. названа бояраком. Її довжина у XVIII ст. становила близько 100 м, і дно полого опускалось до природної тераси, яка оточує Старокиївську і Михайлівську гори в 15–20 м нижче по схилу. В цій балці розпочинався Михайлівський спуск пізньосередньовічного часу на Поділ, який більшість дослідників XIX ст. вважала Боричевим узвозом. Балку було повністю засипано у другій половині XIX ст.²⁴

З іншого, південно-західного, боку Старокиївська гора була відділена верхів’ям Кожум’яцького яру, зараз також повністю засипаним. Судячи з планів Києва XVIII – першої половини XIX ст., воно майже сягало сучасного перетину вул. Вел. Житомирської і Володимирської, а траса яру проходила під будинками №№ 8–10 по вул. Вел. Житомирській. При зведенні будинку № 8а в стінці його котловану В. Стефановичем у 1913 р. були простежені контури яру, дно якого залягало на глибині понад 5 сажнів (близько 11 м)²⁵.

Рис. 5. Схема укріплень „міста Володимира” за І.А. Хойновським.

Ширина перешийка між верхів'ями згаданих заглиблень на початку XIX ст. становила близько 300 м. Раніше деякими дослідниками висловлювалась думка, що ці балки з'єднувались між собою²⁶ Саме їх було використано як природну перешкоду при спорудженні московською залогою „Верхнього Малого города” у 1654 р. Укріплення складались із дерев'яно-земляного валу з дерев'яними стінами й баштами та рову, зробленими нашвидкуруч навесні того року. Рів з'єднав обидва яри, включивши їх до системи оборони міста. У 70-х рр. XVII ст. велись великі за обсягом роботи по перебудові укріплень, коли вали старої конструкції (складались зі зрубів, засипаних землею, з земляними відкосами) замінювались на нові, більш тривкі до артобстрілу. Насип валу робили суцільно земляним, значно ширшим:

„В Киевском же верхнем Малом городе вместо старого деревянного острогу для утверждения надобно сделать новой земляной вал, потому что старой острог весь згнил и вывалился, а делать тот вал от наугольной башни Днепровской стороны, которая возле Михайловской калитки... до Петровского выводу [...]. В подошве будет вал в ширину 6 сажень, в верху 4-х сажень, в высоту до зубцов 2 сажени”²⁷

Для реконструкції укріплень землю брали з рову, збільшуючи його, як, наприклад, біля Софійських воріт, що видно з опису київських укріплень 1673 р.: „А на то дело доведётца земля брать з загородной стороны изо рву, чтоб тем учинить ров глыбше и шире”²⁸.

Вочевидь, що за таких масштабних фортифікаційних робіт рів давньоруського часу, навіть якби він зберігся до середини XVII ст., був би поглинутий новим потужним ровом. Це підтвердили повні перетини рову XVII ст., здійснені в центральній частині напольної ділянки укріплень (вул. Вел. Житомирська, 2а) у 1989 і 2003 рр. Зокрема, перетин рову 2003 р. засвідчив, що його глибина становила майже 5,5 м при ширині близько 14 м, а із заповнення, в тому числі й дна, походили знахідки XVII–XVIII ст.²⁹ З цього слідує, що виявлені на вул. Вел. Житомирській, 2а та на перехресті з вул. Володимирською ділянки рову також відносяться до укріплень XVII ст. і не можуть ілюструвати межі „міста Володимира” (Рис. 6).

Траса укріплень X ст. лише частково співпала з фортифікаційною лінією „Малого городка” XVII ст. і поза межами останньої подекуди зберегла залишки оборонних споруд, які вдалося

дослідити археологічно (Рис. 7). Оскільки ці знахідки надзвичайно важливі для визначення характеру укріплень „міста Володимира”, подаємо детальну інформацію про них.

Для з’ясування південно-східної межі укріплень X ст. важливими є результати розкопок 2001 р. по вул. Вел. Житомирській, 2. При капітальній реставрації будинку (зараз тут розміщується Академія МЗС України) у ньому робились підвальні приміщення. У північно-східному крилі будівлі при виборці культурного шару на рівні материка було виявлено траси двох різночасових ровів. Рів X ст. був орієнтований на північ – північний схід, а його внутрішній край (його простежено на довжину 10 м) виходив майже на північно-східний кут північного рогу будинку. Продовження рову на південний захід у бік центрального входу будинку простежено кількома шурфами. Заповнення рову – однорідний щільний ґрунт сірого та каштанового кольору, в якому траплялись рештки зотлілого дерева, вуглики, поодинокі уламки кераміки XI ст., плінфи кінця X ст., сколи пірофілітового сланцю, кістки тварин. Внутрішній та зовнішній схили рову мали нахил 40–45³⁰. Ширина рову становила близько 12–13 м, його глибина – орієнтовно до 5 м³¹. Поруч простежено

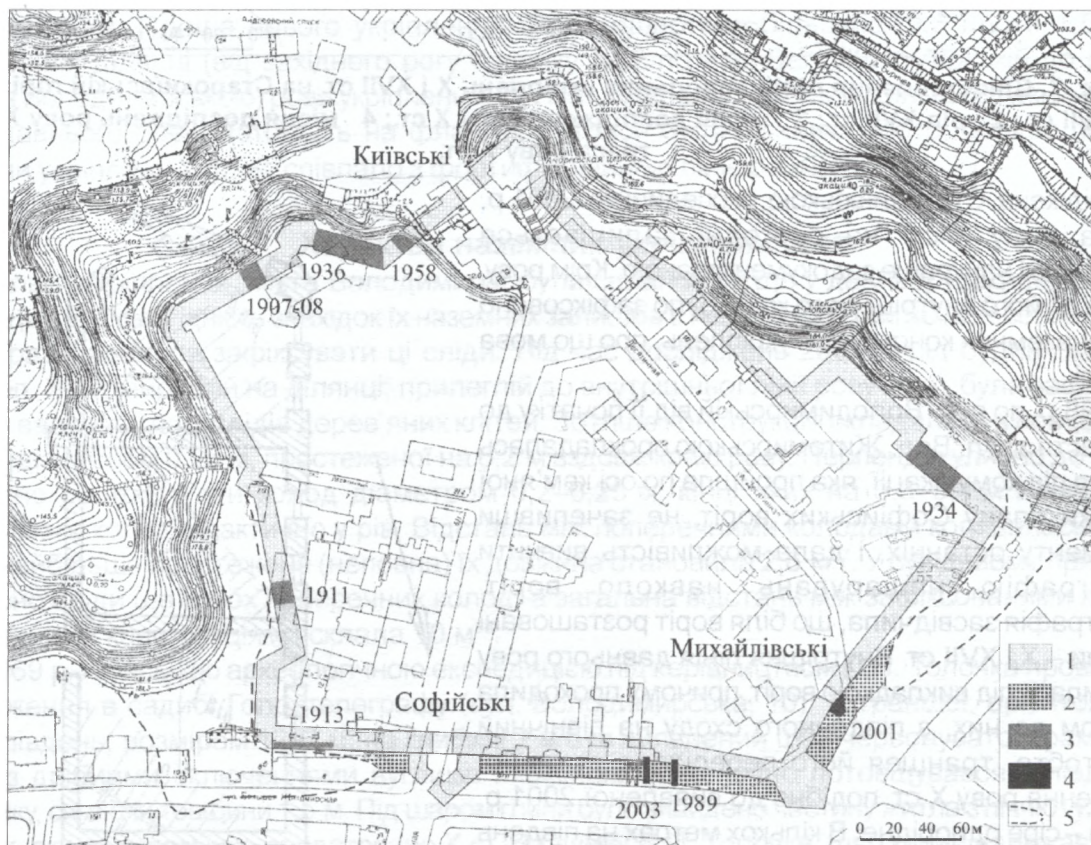

Рис. 6. Схематичний план укріплень „Малого міста” другої половини XVII ст.:

1 лінія валів; **2** рови; **3** досліджені ділянки валів;

4 досліджені ділянки ровів; **5** контури давніх ярів і балок.

внутрішній край рову XVII ст., який проходив під кутом до рову X ст. і був відділений від його зовнішнього краю смугою материка шириною 1–2 м. Заповнення пізнього рову сильно відрізнялось від давньоруського – воно було більш темним та мішаним і в засипці мало багато різнокольорових нашарувань, які при горизонтальній зачистці надавали об’єкту характерної повздовжньої смугастості. Саме заповнення рову містило досить багато матеріалів, в основному, XVIII–XIX ст. – кераміки, будівельного сміття. Пізньосередньовічний рів було орієнтовано на північний схід – південний захід, а його напрямок майже співпадав з віссю будинку, що виходив на Михайлівську площу (Рис. 8).

Продовження рову X ст. в бік Дніпра можна визначити лише приблизно. Ймовірно, його траса не виходила до балки Михайлівського спуску, адже для цього рів мав би повернути на схід на 60°. Якщо він не робив різкої зміни свого напрямку, то мав виходити в садибу по вул. Десятинній, 2 (колишня садиба Трьохсвятительської церкви) під центральною частиною сучасної будівлі МЗС України.

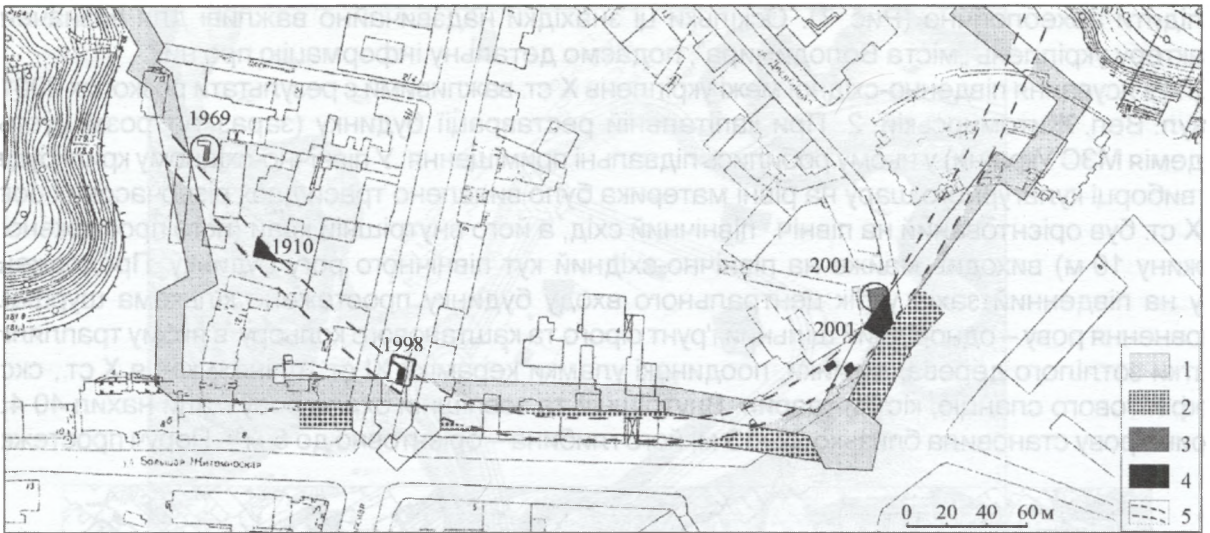

Рис. 7. Співставлення ліній напольних укріплень X і XVII ст. на Старокиївській горі: 1 вал XVII ст.; 2 рів XVII ст.; 3 місця досліджень валу X ст.; 4 місця досліджень рову X ст.; 5 траса рову X ст.

Досліджена Старокиївською експедицією 2001 р. ділянка рову X ст. на сьогодні залишається найбільшою і найкраще задокументованою. Крім рову, впритул до його внутрішнього краю було зафіксовано рештки наземних конструкцій укріплень, про що мова піде далі.

У 1998 р. по вул. Володимирській від її початку до перехрестя з вул. Вел. Житомирською прокладалась траншея під комунікації, яка пройшла по осі кам'яної викладки плану Софійських воріт, не зачепивши фундаменту останніх, і дала можливість вивчити стратиграфію нашарувань навколо воріт. Стратиграфія засвідчила, що біля воріт розташовані два рови – X і XVII ст. Внутрішня лінія давнього рову знаходилась під викладкою воріт, причому проходила під кутом до них, з південного сходу на північний захід, тобто, траншея його перерізала дотично. Заповнення рову X ст. подібне до виявленої 2001 р. ділянки – сіре однорідне. В кількох метрах на південь від викладки воріт розпочинався більш темний шаруватий пізньосередньовічний рів шириною понад 10 м, зовнішній край якого виходив на вул. Вел. Житомирську. На цій ділянці його вперше було зафіксовано ще 1949 р.³²

Підсумки спостережень 1998 р. виявились неочікуваними, адже фактично перекреслювали існування Софійських воріт X ст. Автори цих робіт запропонували своє пояснення – Софійські ворота були, але розташовувались на 5–10 м далі на північ, а сучасна викладка воріт з червоного кварциту не відповідає реальному їх розташуванню. На думку азторів, Софійська брама була зведена за типом захabu, а не просто вписана у вал, як це традиційно вважалося³³.

Напрямок укріплень X ст. у бік садиби № 10 по вул. Володимирській (до революції у будинку

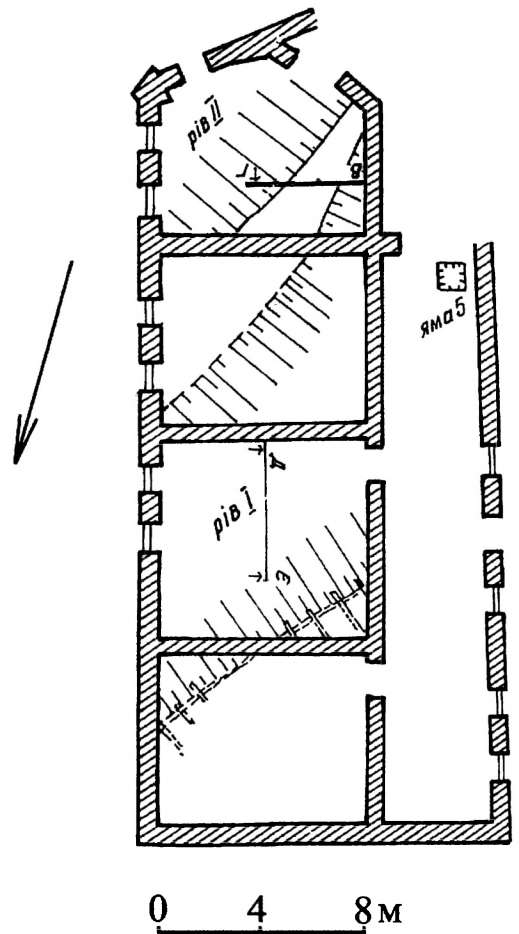

Рис. 8. Ділянки ровів X (рів I) та XVII (рів II) ст., досліджені 2001 р. по вул. Вел. Житомирській, 2 (за І.І. Мовчаном, Я.Є. Боровським, В.М. Гончаром, М.М. Ієвлєвим).

розташовувався Селянський земельний банк, зараз – Головний телеграф), на північній захід від Софійських воріт, дозволяє сьогодні інтерпретувати присутність давнього глибокого рову, дослідженого 1910 р. Д.В. Мілеєвим у західній частині цієї садиби³⁴. Інформацію про цей рів повторив М.К. Каргер, вказавши на складність розуміння його призначення через повну втрату звітної документації цих робіт³⁵. З короткої інформації того часу лише відомо, що на місці засипаного рову у давньоруський час з'явилися поховання. На нашу думку, ділянка рову в садибі Селянського банку фіксує південно-західну частину напольних укріплень X ст. „міста Володимира”

Для уточнення давнього рельєфу Старокиївської гори слід відмітити, що сучасний контур її краю в південно-західній частині (вул. Володимирська, 6–12) має штучне походження і був насипаний у XX ст. під час вивозу будівельного сміття при руйнації стасівської Десятинної церкви 1936 р. і прокладенні Пейзажної алеї у 80-х рр. Ширина підсипки становить до 30 м, що видно з плану міста 1925 р. Археологічні дослідження 1969 і 2007 рр. підтвердили це³⁶.

Таким чином, три досліджені ділянки рову X ст. дозволяють визначити приблизну трасу напольних укріплень, які у вигляді півкола виступали у бік плато. Загальна їх довжина становила близько 500 м. Площа нового укріплення стала шестеро більшою (9,6 проти 1,5 га). На центральній ділянці (від західного рогу будинку № 2 по вул. Вел. Житомирській до рогу цієї вулиці з Володимирською) рови укріплень X і XVII ст. співпали, і останній, більш потужний, знищив сліди давнього рову. Натомість на флангах їх траси були різними, тобто, більше половини довжини укріплень X ст. не співпало з фортифікаційною лінією XVII ст. (Рис. 7).

Характер наземних укріплень X ст.

Оскільки укріплення „міста Володимира” були сплановані ще у давньоруський час, про що мова піде далі, вірогідність знахідок їх наземних залишків є незначною. Тим не менше, археологам кілька разів вдалося зафіксувати ці сліди. Під час досліджень 2001 р. під будинком № 2 по вул. Вел. Житомирській на ділянці, прилеглій до внутрішньої лінії рову X ст., була зафіксована основа валу у вигляді слідів дерев'яних клітей. Зотліла конструкція складалась з повздожньої колоди діаметром 0,25 м, простеженої на 6,2 м вздовж краю рову. Перпендикулярно до неї було виявлено рештки п'яти колод діаметром 0,2–0,25 м, кінці яких на 0,3–0,4 м виступали за повздожню колоду фактично у рів. Відстань між поперечними колодами коливалась від 1 до 2 м, а найбільша простежена (неповна) їх довжина становила 2,6 м³⁷. У сусідньому приміщенні знайдено сліди ще трьох поперечних колод, а загальна відстань між зафіксованими крайніми поперечними конструкціями склала 10 м³⁸.

У 1969 р. Київською археологічною експедицією під керівництвом П.П. Толочка провадилися дослідження в садибі Головтелеграфу (вул. Володимирська, 10). В траншеї, орієнтованій на північ-південь, розміром 12х2 м, на глибині 2 м був виявлений шар червонуватої трамбованої глини з дрібними включеннями вугликів і камінців. Він значно потовщувався у південному напрямку, сягаючи товщини 1,5 м. Під шаром глини було знайдено частину житла з піччю і уламками фресок, яку за керамікою продатовано X ст. На думку П.П. Толочка, шар глини належав до поли якогось валу³⁹. Можливо, шар глини пов'язаний з розсунутим при переплануванні насипом валу укріплень X ст., лінія яких проходила, за результатами розкопок 1910 р., саме у цій садибі (Рис. 7).

Як бачимо, свідчень для реконструкції наземних укріплень „міста Володимира” замало. Із результатів розкопок 2001 р. видно, що в основі валу укріплень розташовувались зруби, заповнені материковим ґрунтом (лесом та глиною), які в давньоруський час називались городнями. Їх особливість – відсутність берми – горизонтального майданчика, що проходив між валом та початком рову і запобігав сповзанню насипу. Авторами дослідження 2001 р. була запропонована своя реконструкція укріплень. В їх основі – один ряд городень висотою 6 м, лицева лінія яких проходила по краю рову, а з боку міста був насипаний укіс, так що загальна ширина конструкції сягала 10–12 м. Над городнями розміщувався поміст, який консольно виступав у бік рову, на якому знаходилися заборони. Перед наземними укріпленнями проходив рів шириною 12–13 м і глибиною 7 м, біля якого з напольного боку розташовувався вертикальний частокіл⁴⁰.

Розглянута реконструкція, на нашу думку, має декілька слабких місць. Глибина рову, згідно нахилу його стінок у 40–45°, повинна бути меншою (ймовірно, близько 5 м), а частокіл перед ровом документально під час розкопок не зафіксований. Розташування стіни-городні висотою 6 м, заповненої ущільненим материковим ґрунтом, на краю рову мало ймовірно, оскільки вона здійснювала б потужний тиск на край рову, і той міг би зруйнуватись.

Пояснення наявності дерев'яної конструкції валу впритул до рову може бути іншим – при розташуванні клітей у кілька рядів (у валі „міста Ярослава” біля Золотих воріт їх зафіксовано 9!) зовнішній ряд мав тримати укіс валу. Щоб зберегти схил валу від зсуву, на різних висотах цього ряду клітей достатньо було б зробити кілька вертикальних стінок-сходинок (що спирались на поперечні колоди), які уступами піднімались догори.

Оскільки будівництво укріплень „міста Володимира” пов'язували з цим князем, у дослідників 50 70-х рр. XX ст. виникало питання, чому в Києві у валах не було використано кладку з цегли-сирцю, як в інших фортецях (Білгород, Переяслав, Василів, Заріччя), збудованих Володимиром наприкінці X ст.⁴¹ Розташовані в різних частинах Старокиївської гори ділянки валів, на дослідження яких спирались спеціалісти, виявились насипами XVII ст., про що ще піде мова, і не можуть допомогти у вирішенні цього питання. На єдиній добре задокументованій ділянці із залишками конструкції валу X ст., дослідженій 2001 р., слідів цегли-сирцю в основі насипу валу чи в заповненні рову не виявлено.

Нещодавно С.І. Климовський спробував довести наявність кладок з цегли-сирцю в укріпленнях Києва, навівши кілька прикладів знаходження масивів спондилової глини, датованих ним X–XI ст.⁴² Два з них зафіксовані або на значній відстані від „міста Володимира” (р-н Львівської площі), або зовні реконструйованої нами траси укріплень X ст. (вул. Володимирська, 12) і лише один – біля східної стіни викладки Софійських воріт. Автор статті підмінив поняття використання кладки з цегли-сирцю у валі на застосування спондилової глини у ньому, не відчуваючи між ними різниці, і витратив свої зусилля на доказ „несомненого факта применення сырой глины в его (Киева – В.К.) укреплениях”⁴³.

С.І. Климовський також посилається на знахідку Д.В. Мілеєвим біля Десятинної церкви шару з цегли-сирцю, який П.О. Раппопорт пов'язав із стіною X ст.⁴⁴ Як було з'ясовано влітку 2007 р. Архітектурно-археологічною експедицією ІА НАНУ (керівник Г.Ю. Івакін), масив з цегли-сирцю стіни, що впала у 10–15 м на схід від південної і центральної апсид церкви, датується часом не раніше XII ст. Як показали дослідження пам'яток з цеглою-сирцем у валах, ці конструкції розпочинались вище рівня підшви валів⁴⁵. Нівелювання укріплень X ст. майже до основи залишає питання використання цегли-сирцю відкритим, хоча відсутність слідів цієї цегли у заповненні ровів натякає на її відсутність у конструкціях валів.

Чи існували вали по периметру „міста Володимира”?

При загальному підході до реконструкції траси укріплень X ст. на основі валів фортеці XVII ст. практично не ставилось питання про їх наявність вздовж краю гори⁴⁶. Їх присутність сприймалась як природна річ, тим більше, що окремі ділянки валів існували ще у 30-х рр. XX ст., зокрема, в садибах Трьохсвятительської церкви (вул. Десятинна, 2) та Петровського (вул. Володимирська, 2). Археологічне дослідження цих ділянок валів завжди слугувало ілюстрацією характеру укріплень „міста Володимира”⁴⁷. Оскільки результати вивчення валів мають принципове значення для встановлення дійсного вигляду фортифікаційної системи міста X ст., розглянемо їх уважніше.

Садиба М. Петровського займала північно-західний край Старокиївської гори від верху Андріївського узвозу (будинок № 38) вздовж схилів гори на захід, трохи не доходячи до Десятинного провулку. В садибі у 1907–1908 рр. проводив розкопки В.В. Хвойка. За його свідченням, „близько 20-ти років тому (тобто, у 90-х рр. XIX ст. – В.К.) попередній власник цієї садиби зрівняв із землею на довжину 80–100 м давній вал, при цьому земляний насип цього валу подекуди був скинутий у глибокий яр, що оточував садибу, частково використаний на підсіпання і планування саду”⁴⁸. Збережену ділянку валу довжиною 40 м зображено на плані місць розкопок В.В. Хвойки у згаданій садибі, а також на планах розкопок Т.М. Мовчанівського і М.К. Каргера 1936–1939 рр.⁴⁹

У 1908 р. В.В. Хвойка кількома розкопками (№№ 27, 30, 40) дослідив залишки насипу валу. Оскільки ці роботи мали важливе значення для вивчення історії київських укріплень, до них долучились члени Імператорського руського Військово-історичного товариства (ІРВІТ). Вони за допомогою геодезичних інструментів здійснили точну фіксацію (креслення і плани) залишків валу та підземної галереї, і керував цим процесом член Київського відділу ІРВІТ генерал Акімов⁵⁰.

За результатами робіт було встановлено, що вал було насипано із жовтої глини з прошарками болотних трав, знизу знайдено дерев'яні кілки. Під валом зафіксовано культурний шар з ліпною

керамікою. Також під насипом було виявлено потерну у вигляді підземного ходу, обкладеного сосновими колодами, який розпочинався біля валу і уступами спускався у бік схилу гори⁵¹.

У 1936 р. експедицією Т.М. Мовчанівського було досліджено згадану вище ділянку валу з дерев'яними конструкціями пізньосередньовічного часу⁵². Глиняний масив насипу валу виявлено С.Р. Кілієвич 1958 р. на північний схід від будівлі музею⁵³. Найголовнішим підсумком різночасових досліджень валу в садибі М. Петровського є виявлення по його трасі кількох десятків об'єктів давньоруського та пізньосередньовічного часу, з яких тільки жител кінця X–XIII ст. розкопано майже десяток⁵⁴. Особливо важливою є знахідка С.Р. Кілієвич у 1970 р. біля краю гори (Десятинний провулок, 10) залишків чотирьох жител, які дослідниця віднесла до часів князювання Володимира Святославича, з яких житло № 4 просто виходило на край гори⁵⁵. Судячи з профілів вінець з цих комплексів, більшість кераміки відноситься до кінця X–XI ст., але зустрічаються фрагменти і XII–XIII ст.⁵⁶ Згадані житла знаходились дуже близько одне від одного, що, ймовірно, свідчить про різночасовість їх функціонування (Рис. 9). Найдавніші з них, вірогідно, можуть бути датовані кінцем X – першою половиною XI ст. Ці об'єкти розташовані у тій смузі, по якій проходить вал „міста Володимира” в традиційній реконструкції лінії його укріплень, і беззастережно свідчать, що ніякого валу в давньоруський час вздовж краю Старокиївської гори не існувало⁵⁷

Схожу ситуацію ми спостерігаємо і в південно-східній частині дитинця. У 1934 р. вал біля Трьохсвятительської церкви було розкопано на довжину 29 м. Його висота становила 2 2,5 м при ширині у основі 14 м. З опису ходу робіт видно, що земля валу була „переважно чорна, місцями сіра..., нижче пухка, м'яка, мов недавно насипана”⁵⁸. В середній частині насипу було зафіксовано найбільше знахідок – уламки скляних браслетів і кістяних виробів, кераміка XI–XII ст., залізні наконечники стріл X–XII ст., кістки людей і тварин, шматки трухлявої деревини, цегли, вапна, каменю, скла. Ця обставина свідчить про те, що вал було насипано з культурного шару, що містив значну кількість матеріалів XI–XIII ст., так що керівник робіт І.М. Самойловський відзначив, що земляний насип міг бути насипаний у пізніші часи⁵⁹. У траншеї, що пройшла під подошвою валу, було досліджено кілька об'єктів („смітниц з різними покидьками”), які містили кістки тварин, вуглики, попіл, уламки пірофілітового сланцю, фрагмент брускової жолобчастої цегли кінця XII XIII ст.⁶⁰ Слід відзначити, що згадані об'єкти були перекриті двома–трьома верствами непорушеного („непрорізаного”) культурного шару, який утворився ще до появи валу. Саме існування цих об'єктів вказує на пізнє походження цього валу. Досліджений 1934 р. насип

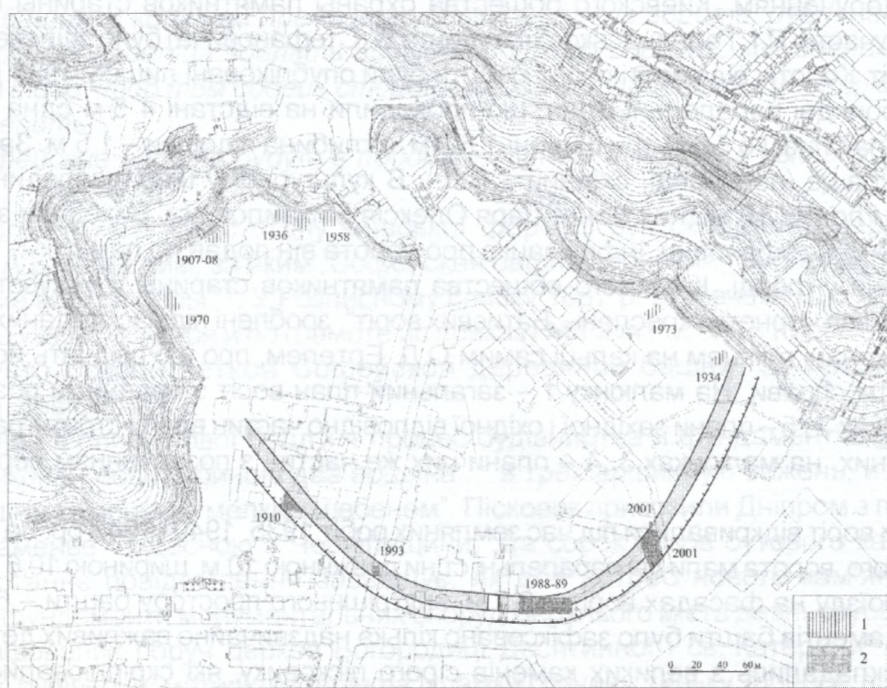

Рис. 9. Ділянки з об'єктами давньоруського часу, розташовані вздовж краю Старокиївської гори (1) та на місці укріплень X ст. (2).

відносився до Воєводського виводу Верхнього Малуго городу другої половини XVII ст. і, як видно з матеріалів його археологічного дослідження, ніякого відношення до укріплень X ст. не мав. За запропонованою нами новою реконструкцією траси напольних укріплень Києва X ст. ця ділянка валу біля фунікулеру взагалі розташовувалась поза межами граду X ст.

Незначне продовження згаданого валу було обстежено у 1947–1948 рр. У розрізі деформованих залишків укріплення знайдено біту цеглу і уламки пірофіліту⁶¹.

Таким чином, аналіз результатів археологічних досліджень валів, розташованих вздовж схилів Старокиївської гори, та прилеглих ділянок показав, що у давньоруську добу ніяких земляних фортифікаційних споруд по периметру „міста Володимира” не існувало. Відсутність земляних укріплень вздовж урвищ майданчиків городищ, розташованих на високих горах чи плато, можна простежити на прикладі таких міст як Білгород, Вишгород, Чернігів, Рязань. Можна лише припустити, що по краю гори проходила лінія з вертикальних паль – „столпья” або „тыну” – як у великокнязівську добу називали подібні укріплення⁶², але археологічно на Старокиївській горі вони не зафіксовані⁶³.

„Софійські” ворота. Кількість і розташування воріт „міста Володимира”

Своєрідним символом пануючої теорії „міста Володимира” є Софійські (Батиєві) ворота, які фактом свого існування підтверджували одразу дві засади реконструкції дитинця Києва – часу його створення за князювання Володимира і траси проходження напольних укріплень міста.

Функціонуючими ці ворота бачив ще М.Ф. Берлінський, адже розібрані вони були за наказом київського коменданта лише у 1798 р. Від першого дослідника історії Києва відома й інша назва воріт – „Батиєві”, яка з’явилася, нібито, від факту руйнації воріт монголами⁶⁴. Треба зазначити, що не існує жодного історичного документу, в якому б вона фігурувала, і ця обставина бентежила деяких дослідників, зокрема, М.К. Каргера, який відмітив, що друга назва з’явилася, ймовірно, лише на початку XIX ст.⁶⁵ Нижня частина воріт була добре помітною на проїжджій частині Володимирської вулиці ще у середині XIX ст., про що писав М.В. Закревський⁶⁶.

Оскільки залишки фундаментів знаходились на проїжджій частині і, частково, тротуарі вул. Володимирської, усі наступні повідомлення про їх відкриття пов’язані з прокладанням комунікаційних мереж або благоустроєм самої вулиці. У 1893 р. М.І. Петров бачив кладку з квадратних тонких цеглин⁶⁷ Побудову воріт В.Б. Антонович відніс до рубежу X–XI ст.⁶⁸

У 1913 р. за дорученням „Киевского общества охраны памятников старины и искусства” О.Д. Ертелем (за участю П.І. Голландського і студента В. Стефановича) було здійснено вивчення фундаментів воріт. Короткі відомості про ці роботи були опубліковані лише у 1935 р.⁶⁹ Залишки воріт являли собою дві паралельні стіни, що проходили на відстані 4–5 м одна від іншої, їх довжина становила близько 5–6 м при ширині 1,5–2 м, а глибина підшви – 1,5 м. Західний пілон зберігся значно краще (насправді, східний – В.К.). В культурному шарі всередині воріт було знайдено шаблю і понад 10 мідних монет царя Олексія Михайловича. Виходячи з приблизних розмірів, які навів В. Стефанович, інформацію про ворота він подав по пам’яті.

У ЦДІАК України у фонді „Киевского общества памятников старины и искусства” на п’яти аркушах зберігаються чернетки креслень „Батиєвих воріт”, зроблені під час згаданих досліджень 1913 р.⁷⁰ Вони виконані олівцем на кальці самим О.Д. Ертелем, про що свідчить його автограф на першому аркуші справи. На малюнку 1 – загальний план воріт з поданими розмірами його частин. На малюнках 2 і 5 – плани західної і східної відповідно частин воріт і стратиграфія окремих ділянок навколо них, на малюнках 3, 4 – плани цих же частин з позначенням верхніх і нижніх глибин кладок⁷¹

Окремі ділянки воріт відкривалися під час земляних робіт 1935, 1940 і 1947 рр. За свідченнями І.М. Самойловського, ворота мали дві паралельні стіни довжиною 10 м, шириною 10,6 м, товщиною 2,3 м. Ширина проїзду на фасадах воріт – 3,7 м, внутрішнього простору башти – 6 м.⁷² Під час досліджень фундаментів башти було зафіксовано кілька надзвичайно важливих деталей.

Фундаменти складались з великих каменів сірого пісковика, які скріплювались глиняним розчином жовтого кольору. Проміжки між каменями були забутовані щебенем, в якому траплялись уламки тонкої червоної плінфи, шматки цем’янки рожевого кольору і навіть були зафіксовані фрагмент фрески з коричневою фарбою та шматок тиньку. Плінфу і цем’янковий розчин І.М. Самойловський датував X–XII ст.⁷³ У 1935 р. на фундаменті знайдено квадратну

плінфу товщиною 3 см, скріплену „вапновим розчином того ж часу”, поверх якої знаходилась крихка жолобчаста цегла розміром 28 x 15 x 6 см, а у 1940 р. зверху було зафіксовано лише кладку на сірому розчині XVII–XVIII ст.⁷⁴

Те, що у фундаменті замість вапняно-цементного розчину була застосована глина, викликало подив у М.К. Каргера, але він пов'язав цей факт із недостатнім фаховим рівнем дослідників пам'ятки⁷⁵. В останній з публікацій, присвячених Софійським воротам, зазначається, що на залишках давніх воріт (фундаментах і низу кладки стін) у 1687 р. були збудовані нові ворота, причому частково заново було зроблено й фундамент, і саме тому до нього потрапило будівельне сміття давньоруського часу⁷⁶.

Насправді спостереженнями І.М. Самойловського була лише скрупульозно зафіксована реальна конструкція фундаментів, і зібраної інформації достатньо, щоб скласти загальне уявлення про характер пам'ятки. У 1935 р. траншея перерізала зовнішній бік фундаменту східного пілону воріт на всю його довжину, і на фото цих робіт видно, що фундамент є однорідним за своїм складом. Оскільки тоді була зафіксована плінфа у кладці, слід розуміти, що саме на описаному І.М. Самойловським типі фундаменту було знайдено плінфу і, отже, ніяких ремонтів останнього не було⁷⁷.

В усіх київських монументальних пам'ятках володимирової доби (Десятинна церква, „східний” і „південний” палаци) конструкція фундаментів була фактично тотожною – в основі була присутня система дерев'яних субструкцій із колод чи брусів і кілків, поверх якої знаходилась забутовка із каменів, пролита вапняно-цементним розчином. Нічого схожого у фундаментах Софійської брами зафіксовано не було. У ньому використано глину, яка у київській архітектурі давньоруської доби у якості зв'язуючого розчину у фундаментах споруд почала застосовуватись лише з другої половини XII ст. Активно використовували глину у будівництві і у XVII–XVIII ст., застосовуючи її у кладці стін склепів київських монастирів і навіть у фундаментах споруд, як, наприклад, у Варваринському приділі Михайлівської Золотоверхої церкви 1688–1690 рр.

Усі наявні ознаки (застосування глиняного розчину замість вапняно-цементного, вторинне використання давньоруських будівельних матеріалів, наявність рову X ст. під фундаментами), на нашу думку, свідчать, що Софійські ворота є пам'яткою архітектури не X, а XVII ст. Опубліковані документи дають можливість простежити головні моменти побудови цих воріт.

Під час спорудження „Малого города” стрільцями у 1654 р. була збудована дерев'яна башта „Софейских проезжих” воріт. В опису київських укріплень 1673 р. подано наступну характеристику воріт:

„Старая башня, в которой преже сего были проезжие ворота, рублена в 6 стен, ветха, а в том месте доведётца сделать новые ворота со образца, как сделаны Михайловские ворота, для того чтоб тем собеих сторон вывода вал приведет вместе, и тем Софейские ворота укрепить.

*А те Софейские ворота будут в подошве длиною 8 сажен, в вышину и в ширину пол 2 сажени*⁷⁸

Наступного, 1674 р. опис стану київської фортеці був складений царським ревізором стольником А.І. Свіязєвим, за яким „Софейская башня деревянная рублена в 8 стен, ветха, под нею проезжие ворота целы”⁷⁹. У Розписному списку 1687 р. зазначено, що кам'яні ворота були збудовані „по указу Государя и по грамоте ис приказа Малыя России в Киеве в Верхнем Меншом городе вместо старой ветхой Софейской деревяной башни” за проектом полковника Олександра Левістона⁸⁰.

Найцікавіше в опису нової башти – процес будівництва її фундаментів: „для утверждения подошвы выкопан ров глубиною два аршина в трёх аршинную сажень, и те рвы набучены диким большим камением и мелким щебенем” Пісковик привозили Дніпром з під Трахтемирова, „известное камень” – Десною з Чернігівщини, „да сорок возов бутового камня накопили в Киеве”⁸¹. Останнє повідомлення засвідчує, як для потреб нового кам'яного будівництва вибирались фундаменти монументальних споруд Верхнього міста давньоруської доби, в першу чергу, розташованих поруч церков Богородиці Десятинної і св. Катерини⁸². Це пояснює, як давньоруські будівельні матеріали (плінфа, уламки розчину, тиньку, фресок, пірофілітових плит) потрапили у фундамент Софійських воріт⁸³.

Під час багаторазового розкриття фундаментів Софійських воріт в їх проїзді та далі на північ фіксувались залишки дерев'яного настилу часу функціонування споруди. Вперше про них

повідомив І.А. Хойновський⁸⁴. У 1913 і 1940 рр. було знайдено два яруси настилу. Нижній, на глибині 1,05 м від асфальтної поверхні, був зроблений з товстих соснових дощок, покладених вздовж проїзду, верхній, на 0,2 м вище – з великих соснових брусів, покладених поперек проїзду⁸⁵. Брусами була вимощена дорога, яка йшла від воріт до Десятинної церкви, зафіксована в 4–10 м на північ від брами⁸⁶. Залишки помосту також було відмічено у 1998 р. в стратиграфії всередині воріт і далі по вул. Володимирській на відстані понад 40 м.⁸⁷

Судячи з наявних матеріалів, існуюча вимостка плану Софійських воріт із червоного кварциту біля будинку № 11 по вул. Володимирській не відповідає реальному розташуванню фундаментів, які повинні розташовуватись на 4–5 м ближче до перетину вул. Вел. Житомирської і Володимирської. До того ж, проїзд воріт був орієнтований майже за віссю північ-південь, адже вони були вписані у лінію валу, що проходив із заходу на схід практично паралельно сучасній вул. Вел. Житомирській. Про неспівпадіння осі воріт з вул. Володимирською також свідчать напрямки дерев'яної вимостки вулиці на північ від воріт і фото залишків воріт 1913 р.⁸⁸

Інші ворота „Меншого города” – Михайлівські, також з'явилися тільки при спорудженні укріплень у другій половині X-VII ст. і вели до Михайлівського Золотоверхого монастиря, який займав майже усю Михайлівську гору. Це підтверджують археологічні дослідження 2001 р. на розі Михайлівської площі і вул. Десятинної, де траса валу X-VII ст. проходила по засипаному рову X ст.

Де могли розташовуватись в'їзdnі ворота до „міста Володимира”? Якщо поглянути на реконструйовану трасу напольних укріплень X ст., найбільш зручним місцем для їх влаштування видається центральна ділянка валу, в районі будинку № 4 по вул. Вел. Житомирській. Звідси шляхи розходились на південний схід (далі через Печерське плато й р. Либідь шлях йшов на південь Русі), південний і північний захід – напрямки, на яких в часи Ярослава з'явилися Лядські, Золоті і Жидівські ворота.

Опосередковано на визначене нами місце воріт може вказати внутрішня топографія міста, яка склалась на момент створення укріплень і розвивалась з розбудовою столиці під час функціонування укріплень наприкінці X- XI ст. Якщо поглянути на план міста, на якому присутні лінія укріплень давнього городища VIII-X ст. і нова лінія укріплень другої половини X ст., то гіпотетичні місця в'їздів обох укріплень з'єднуються прямою лінією у напрямку північний захід – південний схід. Важливо, що ця дорога оминає дуже насичену похованнями курганну групу, що розташовувалась в районі майбутньої Десятинної церкви. Інша дорога, розташована майже перпендикулярно до першої, вела до північно-східного краю гори – місця, де більшість дослідників розташовує літописний „двор вне града” 945 р.

Ці головні напрямки (північний захід – південний схід і північний схід – південний захід) залишилися домінантними осями і при розбудові Верхнього Києва після прийняття християнства. Зокрема, у цю вуличну сітку добре вписується ансамбль Десятинної церкви і „західного” палацу, а також напрямки вулиць і огорож садиб „міста Володимира” X-XI ст.⁸⁹ Планування цієї частини міста, ймовірно, принципово не змінилось і у XII ст. після нівелювання лінії укріплень X ст., адже залишались сталими архітектурні домінанти – церкви, палаци, князівський і великі феодалські двори (Рис. 10). Поява нових церков і монастирів призводила лише до часткового перепланування забудови, об'єднання окремих кварталів і зникнення другорядних вулиць чи провулків, що в цілому не вплинуло на сформовану у X-XI ст. планувальну структуру найдавнішої частини Києва⁹⁰.

„Місто Володимира” мало й другі ворота, які стояли на початку Андріївського узвозу (в районі будинку № 36). Ці ворота проіснували на своєму місці з X по XVIII ст. і у джерелах XVII ст. називались Київськими або Міськими. У давньоруський час вони, ймовірно, були в системі стовп'я, що проходило вздовж схилів Старокиївської гори, і захищали Гору від несанкціонованого входу до міста з боку Подолу⁹¹ У XVI – першій половині XVII ст. Київські ворота, навпаки, стояли на захисті міста (Києво-Подолу) від ворожих нападів.

Розташування воріт на спуску нібито вказує на те, що вони були дерев'яними. Постійний рух людей і транспорту по узвозу, а також природні чинники (в першу чергу, вода) провокували сталу ерозію шляху та його поглиблення, що, вочевидь, вимагало частого ремонту брами. Є два непевні свідчення про монументальність Київських воріт. У 1584 р. у Києві побував гданський купець Мартин Груневег. Проїжджаючи з Подолу через Верхній Київ до Печерського монастиря, він згадує про рештки брами, яка „знищена, начебто її взагалі не було, бо кожен, хто не лінивий, бере цеглу додому з цієї гори”⁹². З повідомлення М. Груневега не зрозуміло, чи цеглу брали саме з руїн воріт, чи взагалі з напівзруйнованих церков Верхнього міста.

Навесні 1832 р. К.А. Лохвицький провів розкопки біля Андріївської церкви. Серед іншого ним були знайдені підмурки споруди X–XI ст., яку він вважав залишками Хрестовоздвиженської церкви, дерев'яні конструкції валу укріплень XVII ст. і фундаменти кам'яних воріт, які з плутаної інформації дослідника локалізувати дуже важко⁹³.

Час створення укріплень „міста Володимира”

За теорією, яка сформувалася наприкінці 30-х рр. XX ст., укріплення „міста Володимира” були збудовані Володимиром Святославичем у проміжок часу від початку його князювання у Києві до закладки церкви Богородиці Десятинної – тобто, у 980–989 рр. Історія нового „города” тісно пов'язана з давнім київським городищем – поява першого закінчила фізичне існування укріплень другого. При дотриманні логічної лінії взаємозв'язку заміни одних укріплень іншими, зміна верхньої дати функціонування Старокиївського городища неминуче призводить до перегляду дати спорудження укріплень „міста Володимира”

Як це не прикро, значний археологічний матеріал, накопичений за останнє століття активного вивчення Старокиївської гори, не може повністю відповісти на усі питання з цієї проблеми. Адже вловити, скажімо, 15–20-ти річну, за різними концепціями, різницю в часі побудови укріплень „міста Володимира” (в першу чергу, через погану їх збереженість) абсолютно нереально⁹⁴. Тому незначний обсяг літописних повідомлень стосовно топографії Києва X ст. залишається найважливішим ресурсом для уточнення часу появи нового граду.

Для вирішення питань причини появи, часу і призначення нового укріплення на Старокиївській горі треба розглянути дві проблеми – характер заселення гори та її топографії (наявність масової житлової забудови, хронологія припинення функціонування курганного могильника, існування князівського двору „вне града”) і часу нівелювання Старокиївського городища.

Як уже відмічалось вище, в існуючій схемі розвитку Києва другої половини X ст. головною тезою є будівництво нового граду князем Володимиром. Дослідники мали різні погляди з

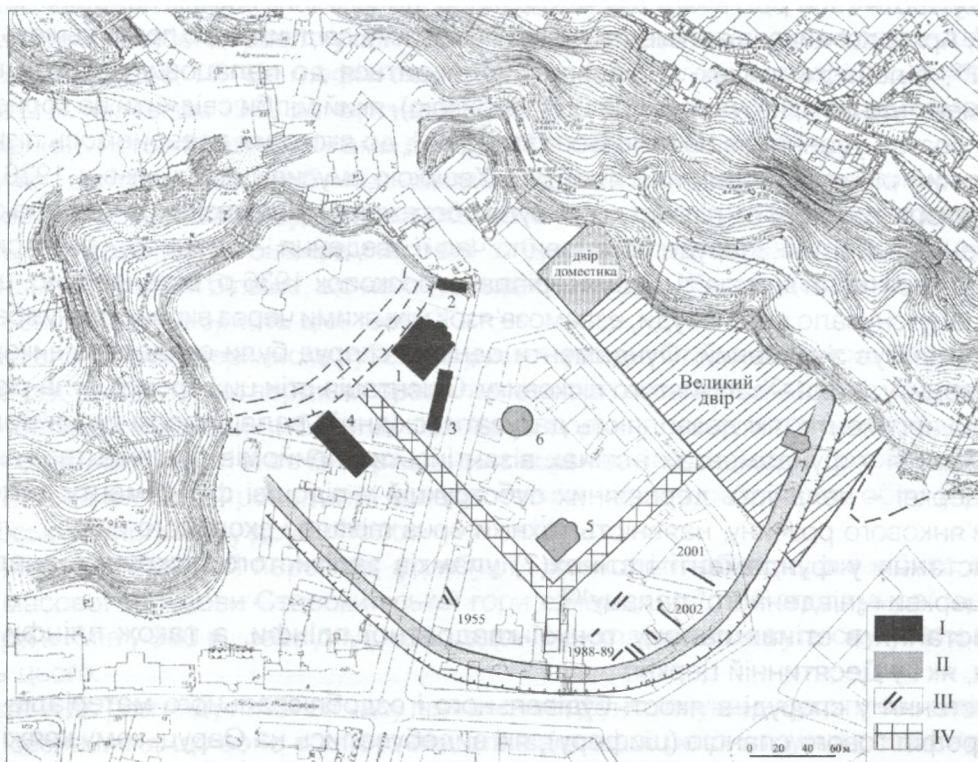

Рис. 10. Реконструкція планування „міста Володимира” X–XIII ст.:

- I - монументальні пам'ятки к. X XI ст. (1 - Десятинна церква; 2 - „східний” палац;
3 - „південний” палац; 4 - „західний” палац); II † монументальні пам'ятки XII ст.
(5 - церква св. Катерини (св. Федора?); 6 - ротонда; 7 - церква св. Василія); III - Ділянки досліджених вулиць і парканів X- XIII ст.; IV - головні вулиці вісі.

приводу темпів розвитку Верхнього Києва доволодимирової епохи. М.К. Каргер вважав, що житлова забудова не вийшла за межі давнього городища, а поза ним розташовувався лише літописний теремний двір і величезний курганний могильник, який функціонував до 80-х рр. X ст. Поштовхом для побудови нового міста стало прийняття християнства, після чого одночасно зводяться укріплення „міста Володимира”, а на його площі зносяться кургани і будуються храми, палаци і житлові квартали. На доказ цього дослідник посилається на археологічні матеріали⁹⁵.

По іншому підійшов до цього питання П.П. Толочко. На його думку, на середину X ст. міська забудова вийшла за межі невеликого Старокиївського городища, що і підтвердило літописне повідомлення 945 р. Київський могильник як масовий, міський, припиняє свої функції саме у цей час, а для першої половини X ст. дослідник констатує „зростання центральної частини міста Києва і до припинення його (могильника – В.К.) функціонування”⁹⁶. Іншими словами, П.П. Толочко припускає одночасний розвиток на одній території як поселення біля городища, так і могильника. У третій чверті X ст. масова забудова значно перебільшує площу найдавнішого городища, сягнувши на час приходу Володимира у Київ природних меж гори. Забудовані були усі вільні від курганів площі, а при князюванні Володимира сплановані й кургани⁹⁷. Таким чином, Володимир оточував стіною уже давно заселену площу Старокиївської гори. На підтвердження свого погляду дослідник посилається як на літописні повідомлення, так і на археологічні матеріали, зокрема, знахідки монет в похованнях, залишки „східного” палацу і зрубу під апсидою Десятинної церкви⁹⁸. Як бачимо, П.П. Толочко, оперуючи фактично тими ж археологічними матеріалами, що і М.К. Каргер, прийшов зовсім до інших висновків щодо розвитку міста на Старокиївській горі у X ст.

Отже, ще раз звернемося до археологічних матеріалів. Ототожнення „східного” палацу з теремним двором „вне града” ніколи не мало ні археологічних, ні архітектурних, ні топографічних підстав, тому більшість археологів – дослідників Києва й авторитетні фахівці у галузі давньоруської архітектури (І.В. Моргилевський, М.К. Каргер, П.О. Раппопорт, Ю.С. Асєєв, О.М. Іоаннісан) відносили цю пам’ятку архітектури до часів Володимира. Вона була розкопана В.В. Хвойкою у 1907–1908 рр. і вже в той час названа „давнім князівським палацом часів Ольги–Володимира”. Археолог виклав аргументи, які на його думку, свідчили про правильність наведеної інтерпретації⁹⁹, більшість з яких, в дійсності, відносяться до палацової споруди кінця X ст. Єдиний аргумент (до речі, не наведений В.В. Хвойкою), який міг би свідчити на користь палацу Ольги – його розташування „за святою Богородицею”, до якого ми повернемося пізніше.

Незадовільний рівень фіксації пам’ятки В.В. Хвойкою змусив дослідників у 1936 і 1939 рр. проводити повторне розкриття, під час якого була обстежена лише незначна частина споруди¹⁰⁰. Нове обстеження залишків споруди встановило час її зведення – кінець X – початок XI ст., що підтвердила авторитетна комісія¹⁰¹. За матеріалами розкопок 1936 р. встановлено, що на місці „східного” палацу існувало дві споруди, взаємозв’язок між якими через край погану збереженість підмурків так і не був з’ясований. Фундаменти однієї з споруд були складені з використанням червоного кварциту, іншої – залізистого пісковіку. Орієнтація стін цих споруд була різною¹⁰².

Розглянемо аргументи, які дозволяють датувати „східний” палац часом князя Володимира:

1) застосування у фундаментах і стінах візантійських прийомів будівництва, аналогічних Десятинній церкві – наявність дерев’яних субструкцій у подошві фундаменту, використання вапняно-цем’яного розчину, наявність техніки *opus mixtum* і схованого ряду;

2) використання у фундаменті і стінах(?) уламків залізистого пісковіку, аналогічно до Десятинної церкви і „південного” палацу¹⁰³;

3) використання в стінах палацу тонкої квадратної плінфи, а також плінфи зі знаком Володимира, як і у Десятинній церкві;

4) використання у споруді в якості будівельного і оздоблювального матеріалів червоного кварциту і пірофілітового сланцю (шиферу), які видобувались на Овруцькому кряжі¹⁰⁴;

5) використання в оздобленні палацу привезеного із Візантії мармуру, а також фрескового розпису, мозаїк і полив’яних плиток, скляних віконниць, що могло бути здійснене лише за участі значної кількості грецьких майстрів¹⁰⁵;

6) розташування палацу на території великого курганного могильника, який функціонував у другій половині X ст.¹⁰⁶;

7) розташування палацу впритул до рову давнього городища¹⁰⁷;

8) функціонування палацу до 1240 р.¹⁰⁸

Наведені аргументи беззаперечно свідчать про помилковість ототожнення „східного” палацу з теремом Ольги.

Цікавою була дискусія навколо призначення зрубу, виявленого розкопками Д.В. Мілеєва 1908 р. під південною апсидою Десятинної церкви. Складність в інтерпретації цього об'єкту відчув і сам відкривач, однак припустив, що ним були знайдені лише нижні частини якоїсь дерев'яної будівлі, яка, можливо, здіймалась і над поверхнею землі¹⁰⁹. Помічник Д.В. Мілеєва С.П. Вельмін навіть писав, що вона загинула від пожежі, про що свідчать обвуглені колоди¹¹⁰. На основі цих коротких повідомлень наступні дослідники й робили свої висновки стосовно призначення зрубу. Частина їх вбачала у ньому велике камерне поховання (М.К. Каргер, В.М. Зоценко, Ф.О. Андрощук, К.О. Михайлов), інші – житлову чи навіть громадську будівлю (Л.А. Голубєва, П.П. Толочко, С.Р. Кілієвич).

Опрацювання щоденників розкопок Д.В. Мілеєва дозволило дещо уточнити інформацію про цю споруду¹¹¹. Зокрема, розмір зрубу виявився меншим (4,8 x 4,2 м) проти опублікованого (5,5 x 5,5 м) і ніяких слідів пожежі в його конструкції не зафіксовано, різниця між підшовою фундаментом апсид і дном камери не перевищувала 0,25 м проти декларованих раніше 0,5 м. Це один важливий момент – у заповненні все ж було знайдено уламки кількох людських кісток, в тому числі і черепа¹¹².

Повторне розкриття частини зрубу під апсидою Десятинної церкви, здійснене Архітектурно-археологічною експедицією в 2006 р. дозволило з'ясувати, що заповнення камери, яке збереглося під частиною платформи, не розібраною Д.В. Мілеєвим у 1908 р., має досить однорідний характер. Цей факт не є свідченням „непорушності” культурного шару в заповненні об'єкту, яка також правила за аргумент проти поховальної камери¹¹³.

Важливою виявилась знахідка половинки диргему, який був пропущений Д.В. Мілеєвим при дослідженні камери у 1908 р. Він знаходився *in situ* біля північно-західної стінки зрубу в її центральній частині й був виявлений при розчистці деревного тліну цієї стінки. Знахідки не цілих диргемів у язичницьких похованнях не є винятковим явищем¹¹⁴. Дата на половинці диргему затерта, але за діаметром монета може бути віднесена, ймовірно, до IX – першої половини X ст.¹¹⁵ На диргем нанесено графіті у вигляді тонких рисок, що утворюють хрест – дві вертикальні і дві горизонтальні (Рис. 11). Це графіті схоже на інше (на диргемі з камерного поховання № 110, знайденого Д.В. Мілеєвим 1909 р.), що, на нашу думку, підтверджує пізню дату самого поховання 109 і ймовірність його належності саме до поховального комплексу¹¹⁶.

Як бачимо, ототожнення зрубу під апсидою церкви Богородиці Десятинної із житловою, господарчою чи громадською будівлею дуже хитке і не може слугувати серйозним аргументом на користь житлової, тим більше масової забудови поза межами давнього городища у дохристиянський час, тим більше, що не існує жодного іншого об'єкту, дослідженого археологами, який міг би свідчити на користь цієї теорії¹¹⁷.

Стосовно визначення верхнього рубежу функціонування Старокиївського могильника, роботи останнього десятиліття підтвердили правильність поглядів М.К. Каргера. Судячи з речового матеріалу, більшість зрубних і багатих поховань поруч із давнім городищем відноситься до середини – останньої чверті X ст. Використання лише монет у датуванні поховальних комплексів вказує на нижню межу їх хронології і є недостатнім через особливості обігу монет, в першу чергу, арабських диргемів, у другій половині X ст.¹¹⁸

Таким чином, детальний перегляд атрибуції і хронології об'єктів, які нібито свідчили про існування масової забудови Старокиївської гори в межах „міста Володимира” ще до приходу Володимира в Київ у 980 р., засвідчує, що згадані приклади не можуть слугувати аргументами на користь цього.

Переходячи до розгляду питання часу припинення функціонування укріплень Старокиївського городища, зазначимо, що воно є ключовим для загальної реконструкції розвитку міста у X ст. Оскільки довгий час вважалось, що нівелювання старих укріплень відбулось при розбудові нових за князя Володимира, то, відповідно, і цей процес датували 80 ми рр. X ст. При цьому дослідниками найдавнішої історії Києва був пропущений один дуже важливий факт – на трасі вже засипаного давнього рову розташовувалось камерне поховання № 110, досліджене Д.В. Мілеєвим 1909 р., і ця інформація вже тоді була опублікована¹¹⁹.

Центр зрубної камери (2,3 x 2,0 м) поховання 110 знаходився у 7 м на північ від північно-східного кута Десятинної церкви. Як видно із щоденника Д.В. Мілеєва, площа камери перерізала

зовнішній край рову Старокиївського городища, з чого можна зробити висновок, що насип кургану над цим похованням міг бути зроблений лише після повної засипки давнього рову¹²⁰. Точна дата цього комплексу залишається не з'ясованою¹²¹ Ф.О. Андрощук відніс це поховання до періоду 912–950 р.¹²² Ця позиція збігається з датуванням першою половиною X ст. верхнього рубежу могильника в районі Десятинної церкви, на чому наполягали С.П. Вельмін і П.П. Толочко¹²³. Якщо прийняти цю точку зору, довелося б визнати, що давнє городище не існувало вже у першій половині X ст. Саме такої думки дотримуються В.М. Зоценко і Ф.О. Андрощук. За їхньою концепцією, городище припинило своє існування не пізніше початку

IX ст., але археологічні аргументи, наведені дослідниками на користь цієї думки (розташування язичницьких поховань, датування житла з майданчика городища) є помилковими¹²⁴. Вони розташовують літописний град 945 р. на Замковій горі, а теремний двір – на Старокиївській, спорудження ж „міста Володимира” традиційно відносять до часів Володимира Святославича. Наявність поховання 110 робить схему Зоценка–Андрощука вразливою, адже для його здійснення і спорудження курганного насипу був необхідний добре знівельований майданчик на місці глибокого рову. Припущення про те, що саме для цього поховання був повністю засипаний рів на ділянці довжиною у кілька десятків метрів¹²⁵, в той час як вільна площа Старокиївського плато (зайнятого курганами X ст. лише частково) становила багато

десятків гектарів, виглядає дуже сумнівним. Функціонування у третій чверті X ст. теремного двору на Старокиївській горі без існування захисту на ній у вигляді фортеці також виглядає дивним¹²⁶

Оскільки позиція науковців, що датували поховання з монетами першою половиною X ст. і одночасно визнавали функціонування городища у другій половині X ст. містить кардинально суперечливі положення, слід визнати, що ситуація на Старокиївській горі у X ст. могла розвиватись лише у двох напрямках – або давнє городище припинило своє функціонування задовго до часів Володимира Святославича, або воно існувало, допоки не було збудоване нове велике укріплення, але сталося це все одно до Володимира Святого. Чи є підстави для останнього твердження? На нашу думку, їх декілька.

Важливим є датування камерних поховань перед валом давнього городища. Поховання 110 свідчить про те, що після нівелювання останнього всередині нового граду продовжували насипати кургани. З позиції прихильників будівництва „міста Володимира” у 80-х рр. X ст. виходить, що поховання 110 було здійснене серед житлової забудови всередині новозбудованої фортеці. Ми не бачимо логіки у такому розвитку подій – чому серед перепланованої території, на якій зносяться насипи курганів і прокладаються нові вулиці, одночасно насипається новий (не виключено, не єдиний) курган? Захист саме такого сценарію розвитку центру Києва можливий, зрозуміло, лише після того, як буде доведено, що поховання 110 датується 80-ми рр. X ст. Наявність кількох камерних поховань у безпосередній близькості до рову городища також, на нашу думку, свідчить про більш ранню дату припинення його функціонування, адже великі насипи курганів цих поховань суттєво зменшували обороноздатність Старокиївської фортеці¹²⁷

Звернемося тепер до літописних свідчень. Досить докладну інформацію про життєдіяльність князя Володимира у 80-х рр. X ст. подають літописи. Особливо важливими є подробиці боротьби Володимира з Ярополком за великокнязівський стіл. У 980 р. Володимир з багаточисельною варязькою дружиною прийшов до Києва, і Ярополк, не зважившись на пряме зіткнення, „затворися въ Киевс съ людьми своїми”¹²⁸. Ярополків воєвода Блуд, зваблений обіцянками Володимира, зрадив свого князя і почав таємно допомагати Володимирові. Він хотів вбити Ярополка, але цьому завадила велика кількість „граждан”, і тому Блуд створив провокацію – він послав із Києва Володимирові повідомлення, щоби той приступив „къ городу бранью”, в той же час порадив Ярополку „не изълазит на брань из града”, і, видавши своє повідомлення за зраду

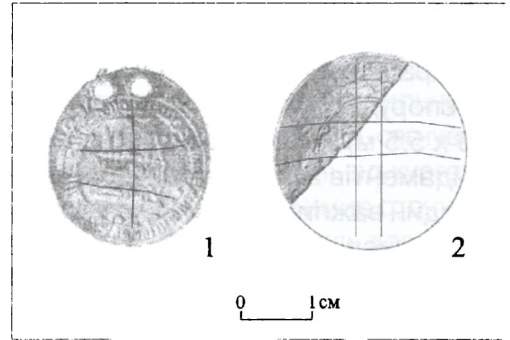

Рис. 11. Диргеми з хрестоподібними графіті з київського могильника: 1 поховання 110 (розкопки Д.В. Мілєєва 1909 р.); 2 поховання 109 (розкопки Г.Ю. Івакіна 2006 р.).

клян, схилив Ярополка до втечі „изъ града” Оволодівши Києвом, Володимир „въшедъ въ дворъ теремный отень, ссде ту с вои и съ дружиною своею” Підмовлений Блудом, Ярополк повернувся до Києва для укладення перемир'я, але був вбитий на згаданому теремному дворі¹²⁹.

У зв'язку з цими подіями виникає питання, де знаходився той град, в якому Ярополк ховався від Володимира? Добре укріплене, але дрібне Старокиївське городище не могло бути місцем перебування князя, його дружини і мешканців міста. Останніх було багато, і їх присутність у фортеці, судячи з повідомлення літописця, завадила вбити князя. Таким чином, прихистком Ярополка могла бути лише укріплена Замкова гора або нова фортеця на Старокиївській горі. Саме всередині неї знаходився отень теремний двір Ярополка і Володимира, який фігурує у подіях 980 р.

Після утвердження у Києві Володимир „постави кумиры на холъму, внс двора теремнаго”¹³⁰. Кілька наступних років він проводить у військових кампаніях – захоплення червенських gradів і 2 походи проти вятичів (981, 982 рр.), а також проти ятвягів (983 р.), радимичів (984 р.), волзьких болгар (985 р.), і, нарешті, облога візантійського Корсуня (988 р.)¹³¹.

Як бачимо, літопис досить ретельно фіксував головні події початку князювання Володимира, додавши до переліку його військово-політичних кампаній розлогі розповіді-легенди про вбивство київських варягів-християн (983 р.) і вибір віри (986-987 рр.). Поза увагою літописців не залишився жодний рік правління Володимира до моменту прийняття християнства. На наше переконання, масштабне будівництво нових укріплень Києва у цей період обов'язково повинно було потрапити до літописних повідомлень, як це трапилось, наприклад, з вказівкою на будівництво багатьох gradів по річках Десні, Остру, Трубежу, Сулі, Стугні (988 р.) або з фортецями у Білгороді (992 р.) та Переяславі (993 р.)¹³².

Відсутність подібної згадки може свідчити лише про одне – нові укріплення Верхнього Києва були збудовані ще до вокняжіння Володимира у Києві в 980 р.

Літописне повідомлення 945 р. про функціонування Старокиївського городища знайшло підтвердження в останніх археологічних дослідженнях. У 2007 р. Архітектурно-археологічною експедицією було розпочато розкопки ділянки біля північно-західного кута Десятинної церкви (розкоп 5). В його площу потрапила частина рову давнього городища довжиною близько 5-ти м. За результатами сезону 2007 р. вдалося розкопати внутрішній схил рову на глибину до 2-х м від рівня давньої поверхні. На ньому досліджено понад 10 ярусів дерев'яно-земляної конструкції, вперше зафіксованої ще розкопками Д. В. Мілеєва 1908 р.¹³³ Кераміка, знайдена у заповненні цієї конструкції (тонкостінні манжетоподібні вінця), що потрапила туди разом з культурним шаром при її спорудженні, та кераміка над конструкцією, що відклалась у рові ще до його засипки, свідчать, що рів був функціонуючим ще у середині X ст. і навіть ремонтувався¹³⁴. Поховання 110, вочевидь, можна віднести до третьої чверті X ст., і воно маркує верхню дату нівелювання укріплень, а відтак, і будівництва нового граду.

Таким чином, останні археологічні дослідження вказують на третю чверть X ст. як реальний час припинення функціонування укріплень Старокиївського городища. Аналіз літописних повідомлень цього періоду дозволив нам визначити найбільш ймовірний час будівництва нових укріплень Києва, відомих як „місто Володимира”

У 968 р. печеніги вперше напали на Руську землю і оточили Київ „в силс тяжьцс бещисленое множество”. Блокада була настільки потужною, що „не бс лзс вылссти изъ града, ни вссти послати, и изснемогаху люде гладом и водою”¹³⁵. За літописною легендою, тільки подвиг вправного юнака, який переправився на лівий берег Дніпра до невеликого військового загону воєводи Претича і попередив того про критичний стан оточеного Києва, врятував місто від падіння¹³⁶. Поява нової, сталої печенізької загрози для столиці і не досить зручна і застаріла система оборони останньої, мала змусити Святослава збудувати нові укріплення, які б гарантували безпеку Києву у разі ворожого нападу і відсутності самого князя. Святослав не хотів залишатись у місті („не любо ми есть в Киевс жити, хочю жити в Переяславци, в Дунаи, яко то есть среда земли моеи, яко ту вся благая сходятся”), і, посадивши 970 р. своїх синів – Ярополка у Києві, Олега в Овручі і Володимира у Новгороді, знову відправився на Дунай у чергову військову кампанію і загинув, повертаючись з неї, навесні 972 р.¹³⁷ Як виходить, якщо нові укріплення Києва були збудовані Святославом, найбільш ймовірним часом їх спорудження є 969 р.¹³⁸

Нещодавно С.І. Климовським була висунута гіпотеза, за якою „місто Володимира” було збудовано за князювання Ярополка (972–980 рр.)¹³⁹. Літописи практично не висвітлюють події цього періоду, окрім походу Ярополка на Олега до Вручого, в результаті якого Олег загинув¹⁴⁰,

тому С.І. Климовський для обґрунтування своєї тези був змушений вдатись до гіпотетичних реконструкцій політичних подій часу Ярополка.

Топографія Старокиївської гори X ст.

Важливим для з'ясування найдавнішої історії Києва є не тільки визначення часу появи нових укріплень „міста Володимира”, але й розуміння характеру і призначення цього укріплення. Якщо на час свого спорудження воно не мало великих заселених площ, то правомірним виглядає запитання, поставлене П.П. Толочком – „що мав охороняти новий вал? Незабудовані пустирі?”¹⁴¹

Як і у питанні часу створення нових укріплень, яке невід'ємно пов'язане з побутованням давнього Старокиївського городища, появу „міста Володимира” слід розглядати у контексті функції його попередника. Оминаючи жваво дискутоване питання щодо часу створення укріплень Старокиївського городища, окреслимо головні погляди щодо його призначення. Після відкриття найдавнішого городища була створена наступна схема розвитку Києва.

Перед виникненням Києва існували давні поселення на київських горах – Замковій, Щекавиці і Хоревиці (Лисій горі). Згідно літописного повідомлення, легендарними братами було збудований новий град, який і започаткував історію міста. Прихильники ранньої дати Старокиївського городища вбачали можливість його ототожнення з літописним градом Кия (Б.О. Рибаків, М.Ю. Брайчевський, П.П. Толочко)¹⁴². При цьому підкреслювалось і існування града на Замковій горі, тобто, місто складалось з двох фортець і відкритих поселень на схилах київських гір і на Подолі¹⁴³

У IX–X ст. град на Старокиївській горі повністю перетворюється на центр Києва – тут з початку його виникнення функціонує язичницьке капище, а в першій половині X ст. (за літописним повідомленням 945 р.) функціонує князівський двір. Оскільки площа „городка” була замалою, поступово місто починає виходити за межі укріплень, і вільні від великого курганного могильника ділянки заповнює житлова забудова як простих мешканців, так і самих князів (поява теремного двору „вне града”). Припинення масового функціонування могильника у середині X ст. і подальше зростання відкритого посаду біля Старокиївського городища закінчується логічною побудовою Володимиром нових укріплень навколо фактично існуючого нового розширеного Верхнього міста.

Ця проста і струнка схема при детальній і прискіпливій перевірці не підтверджується археологічним матеріалом. Відсутність виразних слідів масової забудови X ст. з напольного боку укріплень, активне функціонування могильника у другій половині X ст., більш того, слабка присутність об'єктів IX–X ст. всередині самого городища різко контрастують з очікуваною щільністю різноманітних поселенських об'єктів і характером знахідок із них¹⁴⁴. Крім того, у рамках згаданої концепції так і не розв'язаними залишились проблеми відсутності будь-якого росту площі укріпленої частини Старокиївської гори протягом 250–500 (!?) літнього періоду її існування і характеру „капища” на майданчику городища¹⁴⁵. Ще одна подія – поява княжого двору поза межами городища теж не отримала задовільного пояснення¹⁴⁶.

Ланцюжок певних протиріч реальній археологічній ситуації на Старокиївській горі призвів у XXI ст. до появи „модернізованої” моделі розвитку Верхнього Києва кінця I тис. н.е. Частина дослідників (В.М. Зоценко, Ф.О. Андрощук, О.В. Комар), вбачаючи майже повну відсутність матеріалів IX–X ст. на горі, припустили припинення існування городища на початку IX ст. і функціонування тут лише величезного курганного могильника. Найбільш аргументовану позицію зайняв О.В. Комар: після припинення функціонування городища у першій третині IX ст. його запливший рів протягом IX–X ст. слугував межею могильника; не раніше другої половини IX ст. на майданчику зруйнованого укріплення з'являється „капище”, яке перетворює усю площу городища на сакральну зону, тому матеріали IX–X ст. з роменськими ознаками зафіксовано лише на терасі схилу гори. Літописну звістку 945 р. дослідник називає „безсумнівною пізньою інтерполяцією”, вважаючи, що традиція кам'яного будівництва могла бути привнесена до Києва тільки після прийняття Ольгою християнства. За О.В. Комаром, у 957 р. Ольга знищує святилище Перуну, і на місці городища з'являється теремний двір, і, можливо, саме тоді було засипано рови найдавнішого городища. Літописний град 945 р. знаходиться на Замковій горі. Володимир відновлює капище, але на іншому місці – „вне двора теремного”, адже місце старого зайняте теремним двором. Нові укріплення міста будуються вже у християнський час, тобто, у 989–990 рр.¹⁴⁷

Д.М. Котишев вбачає у старокиївському укріпленні городище-сховище або городище-святилище¹⁴⁸. За С.І. Климовським, воно було городищем-святилищем, збудованим у VIII ст. як „место исполнения сакральных функций Кием” Святилище було добре укріплене, оскільки, на

думку автора ідеї, там зберігалися скарби, присвячені богам¹⁴⁹. Терем „вне града” С.І. Климівський розташовує на горі Вздихальниці¹⁵⁰, а третій, за його підрахунками, княжий двір, який літопис локалізує за святою Богородицею на місці двору domestica, – в кінці вул. Десятинної, біля сучасної Андріївської церкви¹⁵¹.

Як бачимо, спектр думок стосовно соціальної функції давнього укріплення на Старокиївській горі і локалізації літописного терему „вне града”, не зважаючи на постійну увагу дослідників до цієї проблеми і поступове збільшення обсягу археологічної інформації, не тільки не зменшується, але навпаки, стає ще більш різноманітним.

Про недоліки теорії виконання Старокиївським городищем у VIII–X ст. повноцінної ролі головного ядра давнього Києва мова вже йшла вище. Розглянемо слабкі місця „модернізованої” схеми, за якою у IX–X ст. згадане городище перестає виконувати свою роль військового оплоту і перетворюється на сакральний центр.

Про загибель Старокиївського городища на початку IX ст. немає історичних і поки що жодних археологічних джерел. Не розв’язаними залишаються декілька питань. Чому від гіпотетичного нападу на Київ у IX ст. постраждало лише одне городище, а інше, на Замковій горі, залишилось і продовжило функціонувати, а якщо вони загинули разом, чому одне з них було відновлене, а інше ні? Чому на великому курганному діючому могильнику з’являється теремний двір Ольги, який не був ніяк захищений, що і довів напад печенігів 968 р.?

Щоб стверджувати сакральність давнього городища, треба спочатку довести, що археологічний об’єкт, відомий як „капище”, був ним у дійсності. Жодних вагомих аргументів на користь цієї атрибуції немає, крім посилань на довгий перелік відомих дослідників, які аргументи прийняли цю точку зору.

Археологічні дослідження рову городища засвідчують, що його укріплення були дуже потужними. Цей факт говорить про те, що городище виконувало свою пряму функцію бути захистом від ворожих нападів. У відомих слов’янських городищах-святинищах (подібна інтерпретація не завжди є беззаперечною) потужність укріплень була значно скромнішою. Початковий етап дослідження рову у 2007 р. засвідчив, принаймні, три етапи його функціонування. На першому, після спорудження рову, на його внутрішньому схилі утворився шар побутування рову. На другому вздовж внутрішнього схилу була споруджена конструкція, що складалась із клітей-зрубів. Залишки гнізд від колод двох сусідніх зрубів було розчищено на схилі рову; вони входили у згаданий шар побутування укріплення, що свідчить про значний проміжок часу між утворенням шару і побудовою зрубною конструкції. На третьому етапі кліті були демонтовані, і на їхньому місці (десь у середині X ст.) збудовано дерев’яно-земляну стіну-платформу, виявлену ще Д.В. Мілеєвим 1908 р. Згадані спостереження над характером рову свідчать, що протягом свого існування у VIII–X ст. укріплення Старокиївського городища кілька разів зазнали реконструкції, тобто, вони весь час тримались у боєздатності. Ця обставина акцентує військове значення городища і, одночасно, заперечує можливість будь-якої значної перерви у його функціонуванні.

Нижче ми пропонуємо свою модель розвитку старокиївської частини міста, яка, сподіваємось, максимально враховує археологічні реалії останньої чверті I тис. н.е. і узгоджує з ними літописні повідомлення.

Першопочатки Києва слід шукати на Замковій горі. У середині – другій половині VIII ст. на Старокиївській горі будується невелике городище з дуже потужною напольною лінією укріплень¹⁵². Судячи з того, що на ньому знайдено всього 2 (!) об’єкти VIII – першої половини X ст., а культурний шар зазначеного часу взагалі досі не стратифікований, можна зробити висновок, що городище не мало регулярної і тим більше щільної житлової забудови міського типу. Свого часу М.І. Петров висловив думку про взаємозв’язок початку функціонування Боричева узвоза і появи найдавнішого городища, яка нам видається цілком слушною¹⁵³. На наш погляд, головна функція городища – військова, а саме – контроль над стратегічним Боричевим узвозом і прикриття града на Замковій горі і поселення на Подолі¹⁵⁴. З бурхливим розвитком останнього наприкінці IX–X ст. роль Старокиївської фортеці значно зросла, що відобразилось, принаймні, у двох перебудовах системи її укріплень. Не виключено, що саме вона згадана у Костянтина Багрянородного під назвою Самбатас.

Поza межами укріплень виник могильник з кремаційними та інгумаційними похованнями, на якому у другій половині X ст. з’являються великі кургани з камерними зрубними похованнями.

Найскладнішою є інтерпретація літописного повідомлення 945 р. про теремний двір „вне града” Досить песимістично з цього приводу висловився М.К. Каргер, який написав, що „уточненное определение древнейших княжеских дворов в Киеве на основе интерпретации кратких летописных известий о них мы считаем задачей невыполнимой”, одночасно, не дуже розраховуючи і на археологічні пошуки¹⁵⁵. Разом з тим, на нашу думку, він чудово розібрався з плутаниною стосовно кількості князівських дворів, згаданих у статті 945 р.¹⁵⁶ Вставка з топографічними реаліями найдавнішого Києва потрапила до літопису не раніше кінця XI ст., а її джерелом, на думку М.К. Каргера, були розповіді старожилів, народні перекази та історичні пам'ятки минулого, що ще збереглися на той час¹⁵⁷ Ми, насправді, не знаємо, яка частина повідомлення літописця ґрунтується на об'єктивних джерелах, а яка є його інтерпретацією.

Вочевидь, найбільш далекою від історичних реалій є дата, під якою згадуються князівські двори. Ольжин палац (теремний двір) міг цілком реально існувати, але з'явитися під кінець життя княгині. Деякі дослідники пов'язують появу теремного двору з часом після 957 р., коли Ольга стала християнкою і знищила давнє капище, а грецькі майстри побудували їй „терем камен” На нашу думку, літописець скористався можливістю змалювати реалії часів Ольги – Святослава, невідомі читачам літопису, і вставив їх до опису подій 945 р., в якому переказується легенда про помсту Ольги деревлянам за смерть князя Ігоря. Гадаємо, що у повідомленні 945 р. штучними є лише дві позиції – дата побудовання теремного двору і монументальний характер будівлі.

У 968 р. Київ ледь витримав облогу міста печенігами, про що вже йшлося вище. Саме тоді, можна припустити, Святослав вирішив побудувати нову, більш потужну фортецю на Старокиївській горі. Укріплення давнього городища були сплановані, і на їхньому місці з'являються нові об'єкти – поховання 110 на місці рову і будівля з двома ямами на місці валу¹⁵⁸ На краю Старокиївської гори (парна сторона суч. вул. Десятинної), над Подолом і Дніпром будується теремний князівський двір, який переноситься з території знівельованого найдавнішого городища¹⁵⁹. Частина теремного двору продовжувала функціонувати в XI ст. в якості князівського двору, який у XII ст. був, ймовірно, розширений і отримав назву Великого.

Звернемо увагу на слова літописця, який локалізував теремний двір „идже ес(ть) дворъ Деместиковъ за с(вя)тою Б(огороди)цею над горою”¹⁶⁰ Більшість дослідників XIX ст. (М.Ф. Берлінський, М.О Максимович, М.І. Петров) розташовували його на краю гори, повернутому до Дніпра, між Андріївською і Трьохсвятительською церквами¹⁶¹. Топографічний аналіз засвідчує, що велика будівля Десятинної церкви дійсно перекивала огляд значної частини Старокиївської гори, на якій у XI ст. розташовувалось кілька об'єктів¹⁶². Про два з них нам повідомляє літопис – згадуваний двір доместика на місці теремного двору Ольги і „мдснс двс капищи и .д. конс мсдяны”¹⁶³. Ще про один – „східний” палац, у ньому не згадується. Для розташування статуй людей і квадриги багато місця не потрібно, і тому, можливо, вони знаходились у безпосередній близькості до церкви. Ще В.В. Хвойка припустив, що квадрига стояла біля розкопаного ним „східного” палацу¹⁶⁴. На нашу думку, досліджена Д.В. Мілєєвим у 1909 р. прямокутна вимостка із плінфи X ст., що розташовувалась біля північно-східного кута Десятинної церкви, могла слугувати основою постаменту для квадриги¹⁶⁵.

Оскільки за апсидами Десятинної церкви стояв „східний” палац, а в східній частині гори у XI–XIII ст. знаходився княжий двір, єдиним місцем для двору доместика залишається ділянка в районі садиб № 10–14 по вул. Десятинній (Рис. 10). Ймовірно, саме тут розташовувався теремний двір Ольги. Ця локалізація добре узгоджується з літописним повідомленням 980 р., в якому спочатку повідомляється, що Володимир Святославич „въшедь въ дворъ теремьнии отень, о немъ же преже сказахом”, тобто підтверджується ідентичність цього двору із згаданим під 945 р., і наголошується, що той був створений при Святославі, і потім вказується, що Володимиром були поставлені кумири „на холъму внс двора теремнаг(о)”¹⁶⁶. Останнє уточнення свідчить, що Перунів холм і двір розташовувались поруч. Частина дослідників розміщує капище з Перуном на місці Андріївської церкви і ця локалізація відповідає усім літописним топографічним прикметам цього місця – поруч розташовувався княжий двір, тут розпочинався Боричів узвіз, по якому Перуна тягли на Поділ у 988 р. і, нарешті, досі зберігся відокремлений пагорб – літописний „холмъ”¹⁶⁷

На нашу думку, є підстави і для іншої локалізації „перевесища”, яке також фігурує у літописній статті 945 р. („а перевесище бс внс города”). Ще М.Ф. Берлінський розташовував його у південній частині „міста Ярослава” (приблизно в районі суч. вул. Костельної), тобто в 0,5 км від

Старокиївського городища¹⁶⁸. На плані-реконструкції М.В. Закревського воно розміщене ще далі – на місці сучасного Хрещатика. За логікою повідомлення 945 р., літописець намагався як точніше передати місце і масштаб давнього граду, і тому вказав об'єкти XI ст., що знаходились як всередині його колишньої площі (двори Гордятин, Никифоров, Воротиславль, Чюдін), так і зовні. В такий спосіб читач кінця XI ст., який знав топографію центральної частини Києва, одержав орієнтири місця давнього граду і найближчих ділянок біля нього, що разом маркували приблизні межі граду. Виходячи з такого розуміння літописної топографічної локалізації граду 945 р., можна припустити, що „перевссище” знаходилось у безпосередній близькості до городища, можливо – у верхів'ї Кожум'яцького яру (Рис. 12). Літописна звітка про „перевссище”, враховуючи вище сказане, важлива ще й тому, що заперечує думку про локалізацію граду 945 р. на Замковій горі.

Ще два топографічні об'єкти Києва X ст. – Боричів узвіз і Бабин торжок – майже не викликають суперечок щодо їх локалізації у сучасних дослідників. Торжок займав площу, де зараз сходяться вул. Володимирська, Десятинна і Андріївський узвіз. На захід і південь від нього знаходився курганний могильник, на північ – Перунів горб, на схід – теремний двір. Звідси розпочинався і Боричів узвіз.

Невід'ємною частиною Верхнього Києва цього часу є великий курганний могильник (Рис. 13). Найбільше скупчення язичницьких поховань зафіксовано в районі Десятинної церкви. Помітно менше відомо поховань у трикутнику між вул. Володимирською, Вел. Житомирською і Десятинною, а також у пров. Десятинному. Майже невідомі поховання у південно-західній та східній частинах „міста Володимира”, що, однак, може бути пов'язано з меншою вивченістю цих площ¹⁶⁹.

Як видно із планіграфії поховань, поруч із камерними могилами з багатим інвентарем розташовувались рядові, які мали незначну кількість речей або взагалі були безінвентарними. Потужні насипи перших мали перекивати невеликі насипи других, що опосередковано свідчить про більш пізній час зрубних поховань. Останні, на нашу думку, в основному можуть датуватись серединою – другою половиною X ст.¹⁷⁰ З цього слідує, що у новому граді, спорудженому Святославом, продовжували насипати кургани. Ми не бачимо підстав для заперечення такої можливості. Нагадаємо, що на думку П.П. Толочка, схожа ситуація на Старокиївській горі спостерігалась у першій половині X ст. (тоді кургани насипались поза межами укріплень, але поруч із житловою забудовою), а, притримуючись старої теорії появи „міста Володимира”, виходить, що поховання 110 з'явились вже всередині нього.

Оскільки Старокиївське городище, за нашим припущенням, було міцною фортецею, яка захищала південні підступи до найдавнішого Києва і контролювала Боричів узвіз, це відобразилось на її археологічній характеристиці. Надзвичайно потужні укріплення, що декілька разів реконструювались, майже повна відсутність об'єктів і бідність культурного горизонту VIII–X ст. свідчать про це. За часів Ольги на городищі існував княжий двір. Після облоги Києва печенігами 968 р. Святослав будує нову фортецю, яка продовжує виконувати роль своєї попередниці. Княжий двір переноситься на нове, більш просторе місце вздовж краю гори („надъ горою дворъ теремный”), повернутого до Подолу і Дніпра, де він і існує з деякими змінами площі до XIII ст.¹⁷¹ На просторому дворі у 980 р. розміщується Володимир і його військо: „въшедъ въ дворъ теремный отень... ссде ту с вои и съ дружиною своєю”¹⁷². Після прийняття християнства Володимир будує у граді Святослава церкви і палаци, з'являються житлові квартали і вулиці, активно заселяється навіть тераса на схилі гори. Укріплення граду 969 р. були настільки потужними, що печеніги вдріг наважились напасти на місто лише за часів Ярослава, через понад 50 років після першої спроби.

Час припинення існування укріплень „міста Володимира”

За існуючою схемою, лінія укріплень „міста Володимира” функціонувала весь час до знищення Києва у 1240 р., що відобразилось у планах-реконструкціях давнього Києва, його макетах і панорамах, тобто, цей град уособлював собою класичний приклад дитинця давньоруського міста. Накопичений за останні 20 років археологічний матеріал засвідчив іншу долю цих укріплень. Розкопки 1988–2001 рр. по вул. Вел. Житомирській, 2 розкрили відрізок рову X ст. і кілька прилеглих до нього, значних за площею, ділянок. Як з'ясувалось, рів було засипано ще у давньоруський час і на його місці з'явилися об'єкти XII ст. – ями і поховання. Схожа ситуація спостерігалась і на прилеглих до рову ділянках – там, де нібито у XII–XIII ст. повинен був стояти

вал, виявлено майже тридцять різноманітних об'єктів давньоруського часу. Звернемося до цих прикладів (Рис. 9).

У 1988–1989 р. у центральній частині садиби по вул. Вел. Житомирській, 2 були проведені розкопки широкою площею. Був отриманий перетин пізньосередньовічного рову, з внутрішньої сторони якого виявлено житла (об'єкти № 1а, 2, 6), будівлі і ями (№ 7, 37–39), які розташовувались по трасі валу X ст. Особливо слід відзначити житло 2, яке, судячи з керамічних знахідок з нього, може бути віднесене до середини XI ст., що вказує на приблизний час зникнення укріплень¹⁷³.

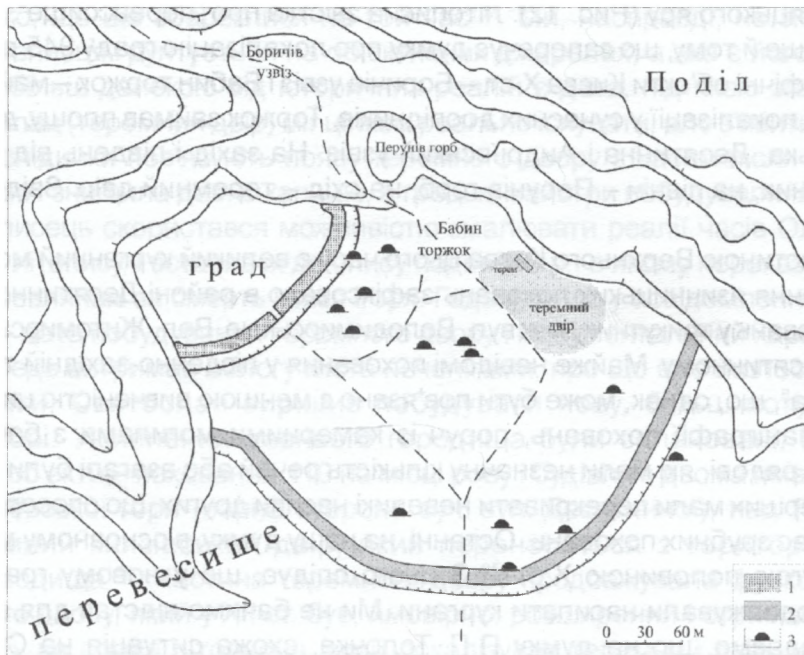

Рис. 12. Реконструкція плану Верхнього Києва третьої чверті X ст.:
 1 вал Старокиївського городища VIII X ст.; 2 вал Святослава (?);
 3 досліджені камерні поховання X ст.

Рис. 13. Язичницький могильник X ст. на Старокиївській горі:
 1, 2 вал і рив Старокиївського городища; 3 камерні поховання (вказано номери за М.К. Каргером або роки розкопок); 4 підкурганні інгумації.

На трасі давніх укріплень розташовувались 9 поховань (№№ 76–84) монастирського кладовища XII–XIII ст.¹⁷⁴

У 1993 р. у шурфі, що знаходився в 1 м на схід від східної стінки викладки Софійських воріт, була досліджена яма з матеріалами XI–XII ст.¹⁷⁵

У 2001 р. при дослідженні північно-східного крила будинку № 2 по вул. Вел. Житомирській виявлено залишки рову і дерев'яних конструкцій основи валу граду Х ст., про що йшла мова вище. По трасі валу в материку зафіксовано залишки двох ям давньоруського часу. В засип рову були впущені дві ями з матеріалами XII ст. та чотири поховання давньоруського часу (Рис. 14). В заповненні самого рову виявлено матеріали кінця Х–XI ст. – уламки тонкої плінфи, сколи пірофіліту, поодинокі фрагменти кераміки¹⁷⁶.

У 2001 р. при розкопках ділянки по вул. Десятинній 1/3 в зоні реконст-руйованої нами траси валу південно-східного сектора напольних укріплень виявлено яму давньоруського часу¹⁷⁷. Закінчення цього валу виходило до дніпровського схилу гори в районі Василівської (Трьохсвятительської) церкви, так що церква 1183 р. знаходилась прямо на місці валу Х ст.

Ще 1910 р. в західній частині садиби Селянського банку (вул. Володи-мирська, 10) в засипу рову, який, скоріш за все, належав граду Х ст., були знайдені три поховання, віднесені до Х ст.¹⁷⁸ На нашу думку, ці християнські поховання з'явилися пізніше – у XII–XIII ст.

Таким чином, на сьогодні відомо щонайменше 29 об'єктів XI–XIII ст., які розташовані на місці спланованого раніше валу і рову нового граду Х ст. Ймовірний час зникнення укріплень – друга третина XI ст. Це мало трапитись в останні роки правління Ярослава Мудрого, коли були збудовані надійні укріплення його граду, чи за часів його сина Ізяславі – в цей час „місто Ярослава” активно розбудовувалось, засновувались нові князівські монастирі (Ірининський, Георгіївський, Дмит-ріївський,) і жваве сполучення між старою і новою частинами міста не могли забезпечити єдині ворота.

Чи є літописні повідомлення давньоруського часу, які прямо чи опосередковано свідчать про відсутність у XI–XIII ст. дитинця Києва? На нашу думку, їх декілька. Передусім, у літопису відсутня жодна пряма згадка щодо наявності дитинця, його укріплень чи воріт.

У 1068 р. у Києві відбулося повстання. Після поразки руського війська на чолі з князями Ізяславом, Святославом і Всеволодом „людье Кыевьстии прибсгоша Кыеву, и створише всче на торговищи” Вони вимагали від князя зброю і коней для боротьби з кочовиками („еще бьемся с ними”). Ізяслав не пристав на цю вимогу („не послуша”), і тому „людье... идоша с всча... на гору” Не знайшовши на своєму дворі Косняча – воєводи, якого назвали винним у цій ситуації, „половина иде по мосту, сии же идоша на княжь дворь.” Ізяслав вів себе пасивно, і коли повсталі пішли до порубу звільняти ув'язненого у ньому полоцького князя Всеслава, князь разом із Всеволодом „побсгоста с двора” Всеслав був звільнений і проголошений київським князем („и поставиша и средс двора княжа”), а великокнязівський двір заворушники „разьграбиша, бещисленое множество, злата и сребра , и кунами и скарю”¹⁷⁹.

Нас цікавить у цьому опису подій топографія міста. Віче відбулося на подільському торговищі. Незадоволені піднялися на Гору, але не найкоротшим шляхом – Боричевим узвозом, а навкруги, оскільки, ймовірно, ворота у верхній частині узвозу були зачинені. Не знайшовши на дворі Косняча, біля двору Брячислава повсталі, порадившись, розділились надвоє – одні пішли через міст на княжий двір, інші – до погребу звільняти дружину, і потім на княжому дворі другі приєдналися до перших. Двори Косняча і Брячислава знаходились у „місті Ярослава” Принциповим є визначення місця мосту, який, судячи з літописної звістки 1147 р., знаходився на шляху між св. Софією і Федорівським монастирем. Ще у XIX ст. усі дослідники Києва впевнено розташовували міст перед „Софійськими” воротами, який був перекинутий чи то через верхів'я Кожум'яцького яру, чи то через рів „міста Володимира” Версію з яром треба одразу відхилити – навіть у кінці XVIII ст. верхів'я яру не доходило до Софійської брами, а його довжина в той час становила не більше 60–70 м. Ймовірно, у XI–XII ст. вона була ще меншою, і просто не було потреби робити міст через цю не надто довгу перешкоду.

Згадка 1068 р. про міст є, на нашу думку, прямим свідченням відсутності укріплень дитинця в цей час. Якби мова йшла про рів перед воротами, то літописець просто назвав би власне ворота, як більш відомий і зрозумілий орієнтир, ніж міст перед ними. Важливо й інше – наявність укріплень, які відділяли „місто Володимира” від „міста Ярослава”, гарантувала б Ізяславу повну безпеку, адже, достатньо було б просто зачинити ворота дитинця, і ніякого нападу на княжий

двір не відбулося б. Відсутність, на нашу думку, у 1068 р. внутрішніх укріплень у Верхньому Києві і призвела, врешті-решт, до тимчасової втрати Ізяславом великокнязівського столу.

У 1147 р. за схожих обставин вдруге у літописі згадується міст. Цього разу на подвір'ї св. Софії зібралось віче, щоб послухати посланця від князя Ізяслава Мстиславича, який був у військовому

поході проти Юрія Долгорукого. На зібранні прозвучало обвинувачення в бік чернігівських князів Давидовичів, які нібито хотіли вбити великого князя, і на цьому ґрунті виникла ідея розправитися з князем Ігорем Ольговичем, який вже рік як був ченцем Федорівського монастиря. Заклики князя Володимира Мстиславича, митрополита Кліма і тисяцького Лазаря не робити цього не були почуті, і натовп рушив до монастиря. Володимир „всздъ на конь погна, и народи идяхоу по мосту, онъ же не мога ихъ минути, оувороти коня на право, мимо Глсбовъ дворъ, и въскорс(ша) Кияне передъ Володимеромъ”¹⁸⁰

Як видно із літописних звісток 1068 і 1147 р., мова йде про один і той самий міст, розташований у Верхньому Києві. Оскільки археологічні матеріали свідчать, що укріплення „міста Володимира” у тому числі і рів, були знівельовані ще у XI ст., зрозуміло, що літописний „мост” не міг знаходитись над давно засипаним ровом. Якщо міст не був перекинутий а ні через рів дитинця, ні через верхів'я Кожум'яцького яру, то де він знаходився?

Дослідження кінця ХХ ст. Верхнього міста зафіксували об'єкти, які можуть бути пов'язані з літописним мостом. У 1998 р.

Старокиївською експедицією був виявлений великий рів, який функціонував у XI–XIII ст. Його розміри на рівні материка – ширина 11 м при глибині 3,5 м. Він проходив у напрямку від південно-східного кута кам'яної огорожі XI ст. митрополичої садиби св. Софії до схилу Старокиївського плато, пересікаючи суч. вул. Володимирську біля Південної брами Софійського заповідника¹⁸¹

На північ і захід від садиби св. Софії у давньоруський час розташовувався великий яр-заглиблення, що мав ширину до 20 м і глибину до 5 м, простежений щонайменше на 200 м. Його початок був досліджений у 1999–2000 рр. у садибах по вул. Володимирській, 20–22. На схилах яру та його дні виявлено виробничі та господарські об'єкти¹⁸². Продовження цього яру зафіксовано у траншеї, що проходила по вул. Стрілецькій.

Як бачимо, у XI–XIII ст. навколо митрополичої садиби розташовувались заглиблення штучного і природного походження, які простягались на сотні метрів. Вочевидь, саме з ними можна пов'язати наявність мосту біля св. Софії, який згадується у літопису під 1068 і 1147 рр.¹⁸³

Пряма вказівка на відсутність укріплень дитинця міститься в статті 1240 р. про оборону Києва від татаро-монголів. Після того, як пороками були пробиті стіни міста біля Лядських воріт, відбувся важкий бій у місці прориву. З огляду на запеклий опір киян нападники змушені були зробити перерву у наступі – „ссдоша того дне и ноци” В цей час захисниками міста нашвидкуруч була створена нова оборонна лінія навколо Десятинної церкви, до якої, ймовірно, було включено кам'яні палаци навколо церкви, огорожі феодалських дворів і барикади на вулицях: „Гражанс же создаша паку дроуги град около с(вя)тоє Б(огоро)д(и)ц”¹⁸⁴. Укріплення „міста Володимира” на цей час не існувало вже понад 150 років і татари ніколи не проривались крізь Батисіві ворота, що чітко зафіксував літопис, але частина дослідників просто проігнорувала літописну звістку, вдаючись до безпідставних трактувань на користь згаданих укріплень Х ст.¹⁸⁵

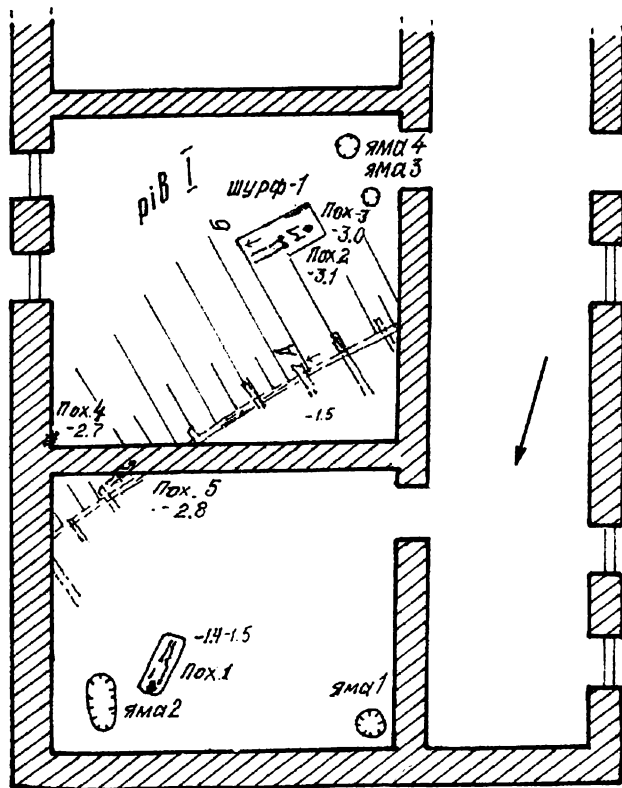

Рис. 14. Об'єкти давньоруського часу на місці спланованих валу і рову Х ст., досліджені 2001 р. по вул. Вел. Житомирській, 2 (за І.І. Мовчаном, Я.Є. Боровським, В.М. Гончаром, М.М. Ієвлєвим).

По-іншому зараз можна поглянути і на добре відомі пізньосередньовічні джерела, які також засвідчують відсутність внутрішніх укріплень Старого городища у XVI – першій половині XVII ст. За М. Груневегом, який у 1584 р. побував у Києві і проїхав Верхнім містом від Золотих воріт до Київських, ні на його плані-схемі, ні в описі городища немає вказівок на існування інших воріт і внутрішніх укріплень¹⁸⁶.

Якщо проаналізувати план Києва середини XVII ст., присутній на карті Г. Боплана, то там також відсутнє „місто Володимира” На плані зображено укріплення Подолу, цитадель на Замковій горі та вали „міста Ярослава”, причому позначено троє воріт саме в тих місцях, де вони дійсно існували у XI–XIII ст. (Рис. 15). На користь концептуальної точності плану Боплана свідчить і відсутність укріплень „міста Ярослава” вздовж схилів внутрішньої частини міста – у бік Кожум’яцьких ярів та у бік Дніпра на Михайлівській горі. Це говорить про проходження валу XI ст. тільки по напольній частині міста, що також підтверджено археологічно при розкопках по вул. Вел. Житомирській № 38 (1970) і № 20–22 (2001). Згаданий план, створений наприкінці 40-х рр. XVII ст., дійсно має дрібний масштаб і дещо схематичний, але кількість ліній укріплень він передає абсолютно точно, що можна побачити на прикладі прилеглих до Києва запустілих городищ – давньоруських Вишгорода і Білгорода, де чітко зазначено їх двочасну систему з дитинцем і окольним градом.

Таким чином, трактування змісту тих письмових документів XVI ст., які нібито підтверджували існування валів київського дитинця у пізньосередньовічний час, треба переглянути¹⁸⁷

Слід визнати, що якби навіть не було жодних археологічних свідчень знищення укріплень „міста Володимира” ще у давньоруський час, літописні звістки і джерела XVI – першої половини XVII ст., коло яких не обмежується перерахованими, давали б вагомий підстави для спеціального вивчення цього питання.

„Град Святослава” чи „місто Володимира”?

Завершити запропоновану роботу хочеться розглядом питання, чи має у майбутньому використовуватися термін „місто Володимира”, чи він може бути замінений на інший, що відповідає реаліям минулого. Треба відзначити, що цей термін, який побутує з кінця 30-х рр. XX ст., має три складові, які раніше були органічно поєднані, але зараз, у світлі нової інформації, вони перестають бути актуальними.

Хронологічна складова мала пряме відображення у терміні, і за самою назвою було зрозуміло, що укріплення „міста Володимира” були збудовані за Володимира Святославича. Якщо наведені нами аргументи на користь спорудження граду Святославом будуть визнані достатніми, то від терміну „місто Володимира” як синоніму часу зведення укріплень треба відмовитись.

Містобудівна складова має кілька вимірів, які пов’язані з сутністю терміну „місто” Серед наукових робіт на цю тематику особливо виділяються ґрунтовні праці Б.О. Рибаківа, А.В. Кузи і П.П. Толочка, в яких приділено багато уваги цьому питанню¹⁸⁸. Зокрема, Б.О. Рибаків виділив головні, типові елементи, які співіснують у середньовічному місті – фортеці, дворів феодалів, ремісничого посаду, торгівлі, адміністративного управління, церкви. При цьому у найдавніший період серед найвагоміших функцій міст виділяється адміністративно-фіскальна і військова¹⁸⁹. За П.П. Толочком, серед найголовніших ознак ранніх слов’янських міст – виконання політичних, військових і культових функцій, в той час як інші функції могли бути виражені слабше¹⁹⁰

Якщо подивитись на „град Святослава”, то нове укріплення мало більшість рис міста – тут розташовувались адміністративний („отень” двір) і релігійний (Перунів горб) центри; княжа дружина і потужні нові укріплення підкреслювали військову могутність Києва. Разом з тим були і певні особливості граду – не була заселена більша частина його площі¹⁹¹, всередині нього здійснювались підкурганні поховання, ремісничо-торгова діяльність була зосереджена поза його межами, на Подолі. Незважаючи на це, новий град, ймовірно, перебрав на себе від Замкової гори функцію центральної, головної частини міста. Тому розбудова Володимиром простору всередині „граду Святослава” лише додала йому певних функцій (зокрема, ремісниче виробництво), які принципово не змінили статусу Верхнього Києва. „Місто Володимира” на зламі X–XI ст. зовнішньо дійсно відрізнялося від граду третьої чверті X ст., і для цього часу згадана назва може вживатися у значенні „квартали, збудовані за Володимира”

Третя складова назви „місто Володимира”, топографічна, вказувала на конкретну частину Верхнього міста XII–XIII ст., яка мала свої фізичні межі у вигляді внутрішніх по відношенню до

„міста Ярослава” укріплення – дитинця. Оскільки отримані останнім часом археологічні матеріали неспростовно свідчать про припинення існування укріплень „міста Володимира” у другій третині XI ст., зазначена складова не відповідає реаліям минулого.

Таким чином, використання терміну „град Святослава” здається нам цілком коректним для означення новозбудованого укріплення доволородимирової доби і меж цього етапу розвитку міської території. Назва „місто Володимира” залишається актуальною при найменуванні тієї містобудівної структури, яка з’явилась при князюванні Володимира Святославича, тобто, фактично у тому значенні, як ця назва розумілась і використовувалась на початку ХХ ст. Найскладнішим є питання назви для XII–XIII ст. частини Києва в межах Х ст. Від „граду Святослава” на той час збереглися лише окремі топографічно-топонімічні об’єкти – князівський двір, Бабин торжок, 23 головні вулиці. „Місто Володимира” у XII–XIII ст. зберегло значно більше рис – ансамблі кам’яних споруд кінця Х – початку XI ст., окремі феодальні двори, частину вуличної сітки. Разом з тим, із розвитком міста відбувалося „переформатування” його забудови і містобудівної структури – зникали одні вулиці і провулки і з’являлись інші (це явище простежено археологічно), будувались нові кам’яні церкви (Катерининська-Федорівська, Василівська) та інші споруди (ротонда), так що вигляд цієї частини міста на початку XI і XIII ст. був суттєво різним. Найбільшим поштовхом для цих змін, ймовірно, стало знесення укріплень Х ст. і звільнення значної площі (понад 1 га), яку вони займали. Можливо, тому найбільш вдалою назвою для цієї частини Києва є нейтральна „Старе місто”, яка теж має свої вади, але не асоціюється з діяльністю окремих князів, що при сучасній стадії вивчення історико-топографічного розвитку Києва є більш доцільним.

Рис. 15. Укріплення Києва на карті Г. Боплана.

Підсумовуючи дослідження, можна відзначити, що, враховуючи накопичений археологічний матеріал, укріплення Х ст. „міста Володимира” (дитинець) були знівельовані ще у другій половині XI ст. Сама траса згаданих укріплень, ймовірно, не завжди співпадала з лінією валів і ровів фортеці, збудованої на Старокиївській горі у другій половині XVII ст. Також з’ясовано, що у Х–XIII ст. валів вздовж краю гори не існувало. Аналіз літописних і археологічних джерел дозволяє поставити питання про більш ранню, ніж вважається, дату спорудження укріплень „міста Володимира”, можливо, ще за часів князя Святослава Ігоревича наприкінці 60-х рр. Х ст.

¹ Цю назву використовують як у широкому значенні – Гора, Верхнє місто, так і у вузькому – мис, на якому розташовувався дитинець давнього Києва. Ми використовуємо друге значення назви.

² Цей кабінетний термін ми вживаємо у його загальноприйнятому на сьогодні значенні. Коректності і правильності його застосування для позначення минулих реалій, власне, і присвячена запропонована робота.

³ Труды I АС. – М., 1871. – С. 66. Репродукцію плану опубліковано в: Тихонович О.М., Ткаченко М.М. Древній „Київград” Спроба відтворення плану Верхнього Києва XI XII століття // Архітектурні пам’ятки. – К., 1950. – С. 7, рис. 1.

- ⁴ Берлінський М.Ф. Краткое описание Киева. – СПб., 1820. – С. 61.
- ⁵ Максимович М.А. Собрание сочинений. – К., 1877 – Т. 2. – С. 97
- ⁶ Закревский Н. Описание Киева. – М., 1868. – Атлас. – Плани 1–3, 5.
- ⁷ Репродукцію плану див.: Київ. Історичний огляд (карти, ілюстрації, документи). – К., 1982. – С. 26, 5.
- ⁸ Петров Н.И. Историко-топографические очерки древнего Киева. – К., 1897 – С. 92, 106.
- ⁹ Труды IX АС. – М., 1897 – Т. II. – С.53; ИАК. Прибавл. к вып. 27 – 1908. – С. 45, 46.
- ¹⁰ Шероцкий К.В. Киев. Путеводитель 1917 г. – К., 1994. – С. 87 88, 106 107
- ¹¹ ИАК, прибавление к вып. 48. – СПб., 1913. – С. 117 118.
- ¹² Козюба В.К. Городище на Старокиївській горі // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст. – К., 2004. – С. 139 152.
- ¹³ Деякі дослідники появу цього городища відносять до VI–VII ст. – Див.: Брайчевський М.Ю. Когда и как возник Киев. – К., 1964. – С. 77 84; Толочко П.П. Історична топографія стародавнього Києва. – К., 1970. – С. 46 51.
- ¹⁴ Толочко П.П. Древний Киев. – К., 1976. – С. 48; Килиевич С.Р. Дитинец Киева IX – первой половины XIII веков. – К., 1982 – С. 57
- ¹⁵ Цей висновок не стосується реконструкції меж „міста Ярослава”, які у середині XX ст. зазнали суттєвої корекції порівняно з уявленнями попереднього часу.
- ¹⁶ Тихонович О.М., Ткаченко М.М. Вказ. праця. – С. 7 17
- ¹⁷ Раппопорт П.А. Очерки по истории русского военного зодчества X XIII вв. // МИА. – 1956. – № 52. – С. 55, рис. 28; Каргер М.К. Древний Киев. – М. Л., 1958. – Т. I. – С. 573 (вклейка).
- ¹⁸ Толочко П.П. Історична топографія... – С. 87
- ¹⁹ Килиевич С.Р. Указ. соч. – Рис. 94 (вкладыш). Слід зазначити, що в радянський час було заборонено друкувати крупномасштабні ділянки міської забудови з позначенням окремих будинків, тому топографічна основа плану С.Р. Кілієвич була навмисно викривлена з цензурних міркувань.
- ²⁰ Хойновский И.А. Раскопки великокняжеского двора древнего града Киева, производимые весною 1892 г. – К., 1893. – С. 16.
- ²¹ Там же. – Рис. 3 (табл. II).
- ²² Там же. – С. 31, 32, 34 36.
- ²³ Верхів'я Кожум'яцького яру, прилегло до Старокиївської гори, відоме за джерелами другої половини XVII ст. як „Кожемяцкий боерак”, у сучасній топоніміці Києва має назву Гончарі через розташовані там у XVIII ст. садиби гончарів.
- ²⁴ Частина цієї балки зображено на одному з малюнків Ф.Г. Солнцева 40-х рр. XIX ст. (Київ. Історичний огляд... – С. 73, 3).
- ²⁵ Стефанович В. З археологічних розвідкових розкопок 1913 р. в Києві // Наукові записки ІІМК. – 1935. – Кн. 5 6. – С. 189 190; Килиевич С.Р. Указ. соч. – С. 51, 55, 152; Іванцов І.О. Стародавній Київ. – К., 2003. – С. 133. З подачі В. Стефановича ця ділянка яру-рову та розташованого поруч валу XVII ст. була помилково віднесена до будинку № 86, який, насправді, було збудовано 1904 р. У звіті О.Д. Ертеля за 1913 р. правильно вказано адресу садиби пані Роговської – № 8а (ЦДІАК України. Ф. 735. Оп. 1. Спр. 3 (арк. 168)).
- ²⁶ Вперше таку думку висловив О. Маркевич, і згодом вона стала досить поширеною: Маркевич А. К древней топографии Киева // КС. – 1887 – декабрь. – С. 786; Петров Н.И. Указ. соч. – С. 92; Шероцкий К.В. Указ. соч. – С. 117; Іванцов І.О. Вказ. праця. – С. 130 131, 134.
- ²⁷ Алфёрова Г.В., Харламов В.А. Киев во второй половине XVII века. – К., 1982. – С. 101.
- ²⁸ Там же. – С. 106.
- ²⁹ Мовчан І.І., Козловський А.О., Ієвлев М.М. Розкопки на вул. Велика Житомирська, 2а у м. Києві // Археологічні відкриття в Україні 2002 2003 рр. – К., 2004. – С. 226 227
- ³⁰ Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М. Нове у вивченні оборонних споруд Києва // Нові дослідження давніх пам'яток Києва. – К., 2003. – С. 150 151; Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М., Ієвлев М.М. Звіт про археологічне дослідження на вул. Великій Житомирській, 2 м. Києва у 2001 р. // НА ІА НАНУ. – Ф. 2001/11. – С. 9–12, 24 (рис. 4), 28 (рис. 8).
- ³¹ Через технічні обставини рів вдалося дослідити за допомогою шурфу на глибину 3,3 м.
- ³² Самойловський І.М. Міська брама X ст. у Києві // Археологія. – 1965. – Т. 19. – С. 188.
- ³³ Боровський Я.Є., Мовчан І.І. Південні (Софійські) ворота в оборонній системі київського дитинця // Історія Русі–України (історико-археологічний збірник). – К., 1998. – С. 89. Ця позиція колег суперечить реальному розташуванню фундаментів, що знаходяться у 16,5 м від фасадної лінії будинку 6/11 по вул. Вел. Житомирській (Самойловський І.М. Вказ. праця. – С. 187) або у 12 м від скошеного рогу будинку аптеки по вул. Володимирській, 11 (Іванцов І.О. Вказ. праця. – С. 131 (прим. 10)).
- ³⁴ ИАК, прибавление к вып. 37 – СПб., 1910. – С. 210–211.
- ³⁵ Каргер М.К. Указ. соч. – С. 55, 102, 144.
- ³⁶ Толочко П.П., Гулало К.М. Розкопки Києва 1969 1970 рр. // Стародавній Київ. – К., 1975. – С. 5, 6.
- ³⁷ Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М. Вказ. праця. – С. 151.
- ³⁸ У сусідній садибі № 1/3 по вул. Десятинній у 2000 2001 рр. були виявлені залишки рівчаку-канави. Його простежено у трьох місцях на загальну довжину 16 м. Ширина у верхній частині сягала 2,1 м, глибина – 1 м. Мав сліди замулення. В об'єкті знайдено уламки вінець горщиків рубежу X–XI ст. та уламки амфор. Орієнтація ровику – північний схід – південний захід (Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М., Сиром'ятников О.К. Археологічні дослідження у Києві по вул. Десятинній 1/3 // Археологічні відкриття в Україні 2000 2001 рр. – К., 2002. – С. 190). Рівчак проходив паралельно рову X ст. у 16 м від нього. Вбачати у ньому інженерну споруду для відведення води вздовж внутрішнього скату валу заважають трохи завелика відстань від рову і відсутність подібної конструкції на інших досліджених ділянках.

- ³⁹ Толочко П.П., Гупало К.М. Вказ. праця. – С. 7–10.
- ⁴⁰ Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М. Вказ. праця. – С. 151, 159 (рис. 1).
- ⁴¹ Толочко П.П. Исторична топографія... – С. 74 76.
- ⁴² Климовский С. Грады Кия и Владимира: тип и время постройки укреплений // Старожитності Верхнього Придністров'я. – К., 2008. – С. 51 53.
- ⁴³ Там само. – С. 51.
- ⁴⁴ Там само. – С. 51; Раппопорт П.А. Указ.соч. – С. 91 (прим. 1).
- ⁴⁵ Раппопорт П.А. Указ.соч. – С. 73 91.
- ⁴⁶ П.О. Раппопорт, незважаючи на те, що на краю гори у 1947 р. знайшов лише залишки валу XVII ст., писав про безперечне існування там укріплень XI–XIII ст. (Раппопорт П.А. Указ.соч. – С. 91 (прим. 3)).
- ⁴⁷ Див.: Толочко П.П. Исторична топографія... – С. 76; Килиевич С.Р. Указ.соч. – С. 55, 57, 152.
- ⁴⁸ Хвойка В.В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. – К., 1913. – С. 64.
- ⁴⁹ Килиевич С.Р. Указ. соч. – С. 18 (рис. 6); Михайлов К.А., Елшин Д.Д. Новые архивные материалы по археологическому изучению древнего Киева // Археологические Вести.– СПб., 2004. – № 11. – С. 230, 231 (рис. 3, 4).
- ⁵⁰ Колеснікова В.А. Вікентій (Чеслав) Хвойка. Сторінки наукової біографії. – К., 2007 – С. 67 На жаль, майже уся документація розкопок В.В. Хвойки в садибі М. Петровського (щоденники, креслення, фото) втрачена.
- ⁵¹ Корзухина Г.Ф. Новые данные о раскопках В.В. Хвойко на усадьбе Петровского в Киеве // СА. – 1956. – Т. XXV. – С. 341; ИАК. Прибавл. к вып 27 – С. 54, 55. Три фото розкопаної потерни нещодавно опубліковано: Колеснікова В.А. Вказ. праця. – Вклейка між с. 162, 163.
- ⁵² Ячменьов Н., Молчановський Ф. Нові археологічні розкопки у Києві // Соціалістичний Київ. – 1936. – № 7 8. – С. 60. Розкопаний вал розташовувався на північ від будівлі Національного музею історії України.
- ⁵³ Кілієвич С.Р. Археологічні дослідження на Старокиївській горі 1958 р. // НА ІА НАНУ. Ф. 1958/47 – С. 7
- ⁵⁴ Інформацію про житла XII–XIII ст. див.: Килиевич С.Р. Детинець Києва... – С. 164 (житла 23 25).
- ⁵⁵ Кілієвич С.Р. Дослідження Старокиївської гори // Стародавній Київ. – К., 1975. – С. 28 33; Килиевич С.Р. Детинець Києва... – С. 78 79.
- ⁵⁶ Кілієвич С.Р. Дослідження... – С. 32, 33 (рис. 3, 4).
- ⁵⁷ Ніяких письмових чи археологічних свідчень сильної ерозії краю Старокиївської гори не відомо. Дійсно, певні процеси руйнації кромки відбувались, але в межах кількох метрів. Зсувів, які б знищили до середини XVII ст. усі вали, що руйніто проходили по краю гори і мали багатометрову ширину основи, не було. Це підтверджується багаторазовим вивченням сучасної території Національного музею історії України (вул. Володимирська, 2). На терасі, що має геологічне походження і огинає Старокиївську гору на 15–20 м нижче від її площини, на захід від будівлі музею у 1965–1969 рр. П.П. Толочком і С.Р. Кілієвич було розкопано цілий міський квартал, датований дослідниками X–XI ст. Було знайдено 15 жител і 3 виробничі майстерні, при цьому частина об'єктів фактично врізалася у схил гори (Толочко П.П. Исторична топографія... – С. 114 115; Килиевич С.Р. Детинець Києва... – С. 82 99, 155 157, 159 169). Це свідчить про те, що схили не зазнали значної руйнації за тисячу років. Єдине місце Старокиївської гори, яке сильно постраждало від зсувів – ділянка гори над будинком № 38 по Андріївському узвозу, де був розташований відомий „східний” палац кінця X ст.
- ⁵⁸ Самойловський І. Археологічні спостереження під час розкопування решток фортеційного валу біля Перунова горба в 1934 р. // Наукові записки ІІМК. – 1937 – Кн. 2. – С. 121.
- ⁵⁹ Там само. – С. 122.
- ⁶⁰ Там само.
- ⁶¹ Самойловський І.М. Розвідки і розкопки в Києві та його околицях в 1947 1948 рр. // АП УРСР. – 1952. – Т. III. – С. 75 76.
- ⁶² Раппопорт П.А. Указ.соч. – С. 119.
- ⁶³ Дві лінії стовп'я (першої і останньої чверті XII ст.), які оточували Михайлівський (Дмитріївський) монастир, були зафіксовані у 1999 р. біля Михайлівського Золотоверхого собору Архітектурно-археологічною експедицією ІА НАНУ (Івакін Г., Козюба В. Исторична топографія Михайлівської гори в Києві XI–XIII ст. // А СЕ ЕГО СРЕБРО. – К., 2002. – С. 79 81). Стовп'ям було огорожено Печерський монастир (ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 159, 191) та київський Поділ (ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 515).
- ⁶⁴ Берлинский М. Указ.соч. – С. 71, 188, 189.
- ⁶⁵ Каргер М.К. Древний Киев. – М. Л., 1961. – Т. II. – С. 88.
- ⁶⁶ Закревский Н. Указ.соч. – С. 201.
- ⁶⁷ Труды IX АС. – Т. II. – С. 53.
- ⁶⁸ Труды XI АС в Киеве. – М., 1899. – Т. II. – С. 137 138.
- ⁶⁹ Стефанович В. Вказ. праця. – С. 189.
- ⁷⁰ ЦДІАК. Ф. 725. Оп. 1. Спр. 85.
- ⁷¹ Там само. – Арк. 3–6.
- ⁷² Самойловський І.М. Миська брама... – С. 184.
- ⁷³ Самойловський І.М. Розвідки і розкопки... – С. 74; Самойловський І.М. Миська брама... – С. 185 186.
- ⁷⁴ Самойловський І.М. Миська брама... – С. 184 185.
- ⁷⁵ Каргер М.К. Древний Киев. – Т. II. – С. 90.
- ⁷⁶ Боровський Я.Є., Мовчан І.І. Вказ. праця. – С. 86.
- ⁷⁷ Самойловський І.М. Миська брама... – С. 184 (рис. 2).
- ⁷⁸ Алфёрова Г.В., Харламов В.А. Указ.соч. – С. 106.
- ⁷⁹ Там же. – С. 114.

- ⁸⁰ Там же. – С. 34.
- ⁸¹ Там же. – С. 34, 36.
- ⁸² Квадратні тонкі цеглини, про які згадували М.І. Петров і І.М. Самойловський, ймовірно, походили з Десятинної церкви, адже тільки за часів Володимира плінфа мала квадратну форму.
- ⁸³ Археологічні дослідження 1998 р. залишків дзвіниці Михайлівського Золотоверхого собору засвідчили, що її фундаменти потужністю до 3-х м склались з будівельного сміття давньоруського часу. Практика використання давньоруських будівельних матеріалів була продовжена і в XIX ст., коли при закладанні фундаментів нової Десятинної церкви (1829 1842) були остаточно вибрані фундаменти X ст. Як встановили розкопки пам'ятки 2005 р., фундамент східної стіни нової церкви на 90 % складався з плінфи XII ст., взятої з розібраної Десятинної церкви часів Петра Могили, причому використовувались не лише окремі цеглини, але й цілі блоки з давнім розчином. Використання плінфи, а можливо, і давніх блоків кладки, у фундаментах Софійських воріт, ймовірно, і ввело в оману дослідників і призвело до хибного датування споруди.
- ⁸⁴ Каргер М.К. Древний Киев. – Т. II. – С. 88.
- ⁸⁵ Стефанович В. Вказ. праця. – С. 189; Самойловський І.М. Міська брама... – С. 186.
- ⁸⁶ На фото розкопок 1913 р. (в публікації його помилково віднесено до 1940 р. Іванов І.О. Вказ. праця. – С. 132, рис. 65) добре видно залишки поперечних брусів настилу (на фото їх видно 4 чи 5), на які було покладено повздовжні товсті дошки.
- ⁸⁷ Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І. Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАН України у м. Києві 1998 р. по вул. Володимирській, 12 // НА ІА НАНУ. Ф. 1998/4. – С. 79.
- ⁸⁸ Каргер М.К. Древний Киев. – Т. II. – С. 89; Іванцов І.О. Вказ. праця. – С. 132 133. І.М. Самойловський наполягав на тому, що фундаменти розташовані паралельно вулиці, посилаючись на фото 1935 р. (Самойловський І.М. Міська брама... – С. 184 (рис. 2), 187 (прим. 8)). Траншея 1935 р., як вже було відмічено, прорізала східний торець фундаментів воріт, і на фото видно „результат” проходження траншеї по кладці. Креслення О.Д. Ертеля 1913 р. свідчить, що азимут воріт становив 10°, а відстань від південно- і північно-східного кутів воріт до фасаду будинку аптеки – 6,5 і 7,8 м відповідно (ЦДІАК. Ф. 725. Оп. 1. Спр. 85, арк. 6).
- ⁸⁹ Наводимо перелік місць виявлення цих об'єктів містобудівної структури: вул. Володимирська 7 9, 1955 р. (Гончаров В.К. Археологічні розкопки в Києві у 1955 р // Археологія. – 1957 – Т. X. – С. 122 135); вул. Вел. Житомирська 2, 1988 1989 рр. (Боровський Я.Є., Калюк О.П. Дослідження київського дитинця // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984 1989. – К., 1993. – С. 4, (рис. 1), 12, 14); вул. Десятинна 1/3, 2001 р. (Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М., Ієвлев М.М., Сиром'ятников О.К. Звіт про проведення археологічних досліджень на вул. Десятинній 1/3 // НА ІА НАНУ); вул. Вел. Житомирська 2, 2002 р. (Мовчан І.І., Козловський А.О., Ієвлев М.М. Рядова забудова Верхнього Києва в кінці X – на початку XII ст. (за результатами досліджень останніх років) // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст. – К., 2004. – С. 192 199).
- ⁹⁰ Відсутність „Софійських” воріт у структурі Києва X–XI ст. заперечує співпадіння суч. вул. Володимирської з плануальною віссю „міста Володимира” (Толочко П.П. Древний Киев. – К., 1983. – С. 126).
- ⁹¹ Саме таку функцію, вочевидь, виконали ворота під час заворушень 1068 р., коли людський натовп після віча на Подолі через Копирів кінець і „місто Ярослава” навкруги добирався до княжого двору на Старокиївській горі (Толочко П.П. Древний Киев. – 1983. – С. 210).
- ⁹² Ісаєвич Я.Д. Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва // Київська Русь: культура, традиції. – К., 1982. – С. 127. Автор публікації атрибував її як Софійську (Там само. – С. 117).
- ⁹³ Лохвицкий К.А. Журналы и дела по раскрытиям древностей в Киеве с 1824 го по 1838 й год // Киевский альбом, 2002. – Вып. 2. – С. 67, 68.
- ⁹⁴ Як було сказано вище, лише за 100 років вдалося назбирати археологічні підтвердження хибності теорії співпадіння меж „міста Володимира” X ст. і „Меншого города” XVII ст. Залишки укріплень X ст. майже по всій своїй довжині знищені або ровом XVII ст., або забудовою міста XIX–XX ст.
- ⁹⁵ Каргер М.К. Древний Киев. – Т. I. – С. 221.
- ⁹⁶ Толочко П.П. Исторична топографія... – С. 55 64.
- ⁹⁷ Там само. – С. 59.
- ⁹⁸ Там само. – С. 56 59, 63 64.
- ⁹⁹ Хвойка В.В. Указ.соч. – С. 68 69.
- ¹⁰⁰ Розкопками В.В. Хвойки була зафіксована повна довжина палацу – 21 м, що складався із фасадної південної стіни і чотирьох поперечних – бокових торцевих (східної і західної) і двох внутрішніх, збережених на довжину 5–10 м, які у плані утворювали 3 приміщення. Північна стіна палацу на початок XX ст. була вже знищена схилом гори. У березні 1922 р. фундаменти пам'ятки зазнали катастрофічної руйнації, так що на час досліджень 30-х рр. збереглася лише її ділянка довжиною 6 м.
- ¹⁰¹ До складу комісії увійшли: директор ІІМК Ячменьов, професори Моргилевський і Юкін, працівники історичного музею Тесля, Оглоблін, співробітники археологічної експедиції Мовчанівський, Гончаров, Натансон, Зацепіна. Протокол рішення Комісії від 2.08.1936, перекладений на російську мову, опублікований (з купюрами) у: Андрощук Ф. Скандинавские древности в социальной топографии древнего Киева // RUTHENICA. – 2004. – Т. III. – С. 16 17
- ¹⁰² Про розбудову і реконструкцію „палацу Ольги” за часів Володимира писав В.В. Хвойка (Хвойка В.В. Указ.соч. – С. 68; Іванов І.О. Вказ. праця. – С. 77).
- ¹⁰³ Роботами Архітектурно-археологічної експедиції 2005–2006 рр. встановлено, що залізистий пісковик було використано для будівництва фундаментів первинного ядра Десятинної церкви та платформи під її східною частиною. При дослідженні 2005 р. північно-західного кута „південного” палацу була вивчена ділянка давнього фундаменту, в підшві якого також був присутній шар залізистого пісковика. Ця спільна прикмета дозволяє віднести будівельні роботи по закладці Десятинної церкви і обох палаців до кінця 80-х рр. X ст.

- ¹⁰⁴ Першопочатки кам'яної індустрії на теренах Овруцького кряжу поки недостатньо вивчені. Завдяки активній розробці цієї проблематики в останнє десятиліття українськими археологами (А.П. Томашевський, С.В. Павленко) знайдено давні кар'єри з видобутку пірофілітового сланцю і кілька десятків нових виробничих селищ кінця X – початку XIII ст.
- Місцеві вироби з пірофілітового сланцю (пряслиця, намистини) з'являються в землі деревлян ще у першій половині X ст., про що свідчать розкопки Б.А. Звіздецького в Іскоростені. Найдавніші знахідки цих виробів у Києві відносяться до останньої третини X ст. Використання пірофіліту і кварциту у якості будівельних і оздоблюючих матеріалів поширюється у зв'язку із масовим кам'яним будівництвом після прийняття християнства у Руській державі у 988 р.
- ¹⁰⁵ Залучення грецьких спеціалістів – архітекторів, стінописців – для зведення і оздоблення монументальних споруд у Києві, Переяславі, Чернігові відоме за літописними та археологічними джерелами ще навіть у 70–80-х рр. XI ст., тобто, майже через 100 років після початку кам'яного будівництва на Русі. Це свідчить про довготривалість процесу передачі знань, досвіду і навичок зведення і оздоблення кам'яних споруд від візантійських до місцевих майстрів.
- ¹⁰⁶ Близько 5-ти поховань язичницького часу на місці палацу було знайдено під час розкопок В.В. Хвойки 1907–1908 рр. і Т.М. Мовчанівського 1936 р. (Корзухина Г.Ф. Указ.соч. – С. 341). Найбільший інтерес викликає багате парне поховання у зрубі (№ 112 за каталогом М.К. Каргерера), виявлене 1936 р. біля східної торцевої стіни палацу в 1 м від неї. За деякими знахідками з нього, зокрема, за перснем із зав'язаними кінцями, цей комплекс може бути датований другою половиною X ст. (Каргер М.К. Древний Киев. – Т. I. – С. 181–182; Андрощук Ф. Указ.соч. – С. 33). Камерне поховання № 110 знаходилось у 10 м на південний захід від палацу, причому, воно з'явилося вже після засипки рову давнього городища, отже, за часів існування теремного двору „вне града” Як бачимо, хронологія поховань другої половини X ст. та їх планіграфія просто не залишили вільного місця для спорудження терему на цій ділянці гори.
- ¹⁰⁷ Західна, торцева, стінка палацу знаходилась всього у 2–3 м від зовнішнього краю рову Старокиївського городища. На малюнку В.В. Хвойки та на макеті споруди, зробленому ще за життя дослідника, у цій стінці присутня прямокутна виїмка, схожа на проріз дверей. Саме тут були знайдені пірофілітові зовнішні одвірки бокових дверей палацу (Хвойка В.В. Указ.соч. – С. 68). Зрозуміло, що ніякого бокового входу при існуючому рові не могло бути, як і самого палацу впритул до останнього. Крім того, у разі гіпотетичного розташування терему на місці „східного” палацу перший мав би бути затиснутий між ровом городища і балкою – початком Боричевого узвозу.
- ¹⁰⁸ Як видно з опису будівлі за В.В. Хвойкою, та загинула від пожежі – на підлозі споруди знайдено щільний шар обгорілих колод і дощок, а також закопчені і пошкоджені вогнем уламки фрескового розпису, частини розплавлених віконниць (Хвойка В.В. Указ.соч. – С. 69). Дослідник вважав, що палац Ольги–Володимира був знищений пожежею 1017 р. і більше не відновлювався (Там же). Цей висновок нам здається помилковим. Якби „східний” палац дійсно сильно постраждав від пожежі у XI чи XII ст., то він мав би бути одразу відбудований або ж повністю демонтований, адже входив до архітектурного ансамблю центральної частини Києва. Залишки споруди, висота стін якої у XX ст. сягала 1,5 м, свідчать, що вона була зруйнована у 1240 р. (Козюба В.К. Коментарі до розділу „Розкопки в садибі М.М. Петровського у Києві” // Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки. Ч. 1. Переклади наукових праць і коментарі. – К., 2006. – С. 188).
- Разом з тим із літописного повідомлення „и бс внс град дворъ дрюгъи идсже ес(ть) дворъ Деместиковъ за с(вя)тою Б(огороди)цею” видно, що на час його написання на місці теремного двору вже існував двір доместика, що, вочевидь, і вплинуло на позицію В.В. Хвойки стосовно визначення часу руйнації „східного” палацу.
- ¹⁰⁹ ОАК за 1908 р. – С. 152–153.
- ¹¹⁰ Вельмин С.П. Археологические изыскания Императорской Археологической комиссии в 1908 и 1909 гг. на территории древнего Киева // ВИБ. – К., 1910. – Кн. 7–8. – С. 144.
- ¹¹¹ Козюба В. Дослідження садиби Десятинної церкви у Києві в 1908–1914 рр. (за матеріалами щоденників Д.В. Мілеєва) // RUTHENICA. – 2005. – Т. IV. – С. 189–190.
- ¹¹² Милеев Д.В. Раскопки на территории Десятинной церкви // ИР НБУВ. Ф. 152. № 163. – Дневник 2, л. 16. Відсутність людських кісток була одним із аргументів противників визнання поховального характеру споруди.
- ¹¹³ Доля цього поховання (за М.К. Каргером, № 109) реконструюється таким чином. На місці майбутніх апсид Десятинної церкви було розташовано щонайменше 5 підкурганних поховань (№№ 1, 4, 8, 9, 24 – див.. Козюба В. Дослідження... – С. 180–185, 187), і не виключено, що їх було більше, адже при викопуванні котловану під апсиди храму земля була вибрана на глибину до 1,2 м на площі близько 110 кв. м, і неглибокі поховання мали бути знищені. Крім того, на майданчику здіймався величезний насип кургану № 109, який при можливому для такої великої камери діаметрі 25 м мав поглинути невеликі насипи 6-ти поховань (№№ 1, 3, 8–10, 14), що, можливо, свідчить про пізню дату цього комплексу. Тому, ймовірно, при знесенні курганів було вирішено зробити на цій ділянці сипільну платформу, аби забезпечити майбутні фундаменти східної частини церкви від просідання в могильні ями. Великий зруб поховання 109, якому на час закладки церкви було не більше двох десятків років, з його рихлим заповненням камери, не міг не звернути на себе увагу. Існують два погляди на подальші дії сучасників подій 989 р. За М.К. Каргером, будівельники церкви просто пограбували це, ймовірно, дуже багате, поховання, вибравши усі цінні речі і викинувши кістки з нього (Каргер М.К. Древний Киев. – Т. I. – С. 172–173). За версією К.О. Михайлова, це та інші поховання біля Десятинної церкви могли належати якомусь з предків чи родичів князя Володимира, і тому вони не чіпались при будівництві церкви або ж були спеціально ексгумовані з метою перепоховання (Михайлов К.А. Киевский языческий некрополь и церковь Богородицы Десятинная // Российская археология, 2004. – № 1. – С. 38, 42). Цими обставинами пояснюється, чому заповнення камери було однорідним (після повної її виборки, під час якої було пропущено лише декілька дрібних речей – диргеми, предмети поясної фурнітури, фрагменти окремих людських кісток – площа камери

- була засипана культурним шаром, взятим з прилеглої до котловану платформи ділянки) і не містило явних слідів поховання.
- ¹¹⁴ Під час досліджень території Михайлівського Золотоверхого монастиря у 1998 р. в одному з поховань X ст. була знайдена навіть чверть диргема (Івакін Г., Козюба В. Нові поховання X–XI ст. Верхнього Києва (з розкопок Архітектурно-археологічної експедиції 1997-1999 рр.) // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII XI ст. – Чернігів, 2003. – С. 44, 46 (рис. 1, 8).
- ¹¹⁵ Визначення зроблене Г.А. Козубовським.
- ¹¹⁶ Каргер М.К. Древний Киев. – Т. I. – С. 174, 176. Поховання 110 було здійснено після засипки рову Старокиївського городища і, отже, відноситься до другої половини X ст. Частина дослідників знахідки речей з християнською символікою (хрестоподібні підвіски і накладки, хрести-графіти на диргемах) пов'язує з проникненням християнства у верхні соціальні верстви давньоруського суспільства X ст. (Мусин А.Е. Христианизация Новгородской земли в IX XIV веках. Погребальный обряд и христианские древности. – СПб., 2002. – С. 151-152). Оскільки на значній площі під Десятинною церквою і навколо неї під час археологічних розкопок різних років не було виявлено виразних слідів (жител, будівель, ям) заселення цієї території у дохристиянський час, постає питання, чи не могла знахідка багатого поховання на місці будівництва південної апсиди Десятинної церкви слугувати появі легенди про варягів-мучеників, що жили на цьому місці? Знання чи спогади про знахідку парного поховання зі скандинавськими речами і предметами із християнською символікою могли трансформуватись в XI ст. у доказ справжності легенди чи навіть бути її джерелом.
- ¹¹⁷ Мюле Э. К вопросу о начале Киева // ВИ. – 1989. – № 4. – С. 123. Свого часу С.Р. Кілієвич у якості ілюстрації процесу початку забудови поза межами городища навела приклади двох жител, досліджених М.К. Каргером 1946 р. (вул. Вел. Житомирська, 4) та нею самою 1973 р. (вул. Десятинна, 2) (Килиєвич С.Р. Дитинець Києва... – С. 49). У житлі, розкопаному 1946 р., було знайдено свинцеву печатку та кераміку з двохсторонньою поливою, що свідчить про більш пізню, ніж передбачала дослідниця, його дату (М.К. Каргер датував це житло рубезем X XI ст.: Каргер М.К. Древний Киев. – Т. I. – С. 221, 336), а житло 1973 р. в іншому місці її монографії віднесено до X XI ст. (Килиєвич С.Р. Дитинець Києва... – С. 158).
- ¹¹⁸ Івакін Г., Козюба В. Нові поховання... – С. 44; Михайлов К. А. Древнерусские элитарные погребения X – начала XI вв. (по материалам захоронений в погребальных камерах). – Автореф... к.и.н. – СПб., 2005. – С. 19.
- ¹¹⁹ ИАК. Прибавл. к вып. 32. – СПб., 1909. – С. 128-129; Вельмин С.П. Указ.соч. – С. 138.
- ¹²⁰ Козюба В.К. Городище... – С. 146 (рис. 5), 147, 148 (рис. 6); Козюба В. Дослідження... – С. 181 (рис. 3), 191.
- ¹²¹ Це пов'язано, у тому числі, і з втратою частини речей з нього.
- ¹²² Андрощук Ф., Панченко М., Ковалюх М. До передісторії спорудження Десятинної церкви (Хронологічний аналіз поховальних комплексів) // Церква Богородиці Десятинна в Києві. – К., 1996. – С. 43.
- ¹²³ Вельмин С.П. Указ.соч. – С. 139; Толочко П.П. Исторична топографія... – С. 63-64.
- ¹²⁴ Зоценко В. Скандинавские древности и топография Киева „дружинного периода” // RUTHENICA. – 2003. – Т. II. – С. 28-30, 32, 34; Андрощук Ф. Скандинавские древности в социальной... – С. 13-15. Критику поглядів цих авторів див. у: Козюба В.К. Городище... – С. 147-149.
- ¹²⁵ Простий підрахунок показує, що при діаметрі кургану 10 м і наявності навколо нього майданчику шириною 5 м загальна довжина засипаного відрізка рову мала б становити 30 м.
- ¹²⁶ Козюба В.К. Городище... – С. 149. М.К. Каргер назвав малозрозумілою ситуацію, за якою усі найважливіші політичні події 40-80-х рр. X ст. були пов'язані з князівським двором „вне града” (Каргер М.К. Древний Киев. – Т. I. – С. 267), що фактично мало свідчити про розташування адміністративно-політичного центру Києва поза межами його укріплень.
- ¹²⁷ Козюба В.К. Городище... – С. 149-150.
- ¹²⁸ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 64.
- ¹²⁹ Там же. – Стб. 65-66.
- ¹³⁰ Там же. – Стб. 67.
- ¹³¹ Там же. – Стб. 69, 71, 94-95.
- ¹³² Там же. – Стб. 106, 108.
- ¹³³ Козюба В.К. Городище... – С. 141-145.
- ¹³⁴ Результати досліджень рову є попередніми і будуть доповнені після отримання його повного перетину.
- ¹³⁵ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 53.
- ¹³⁶ Ймовірно, саме з облогою Києва 968 р. пов'язаний скарб херсонесько-візантійських монет, знайдений 1908 р. на Замковій горі. До його складу входили монети: Василія I (867-886 рр.) – 28 шт.; Василія I і Костянтина (868-879 рр.) – 2 шт.; Романа I Лекапена (920-944 рр.) – 5 шт.; Романа II (959-963 рр.) – 1 шт.; Никифора II Фоки (963-969) – 1 шт. (Каргер М.К. Древний Киев. – Т. I. – С. 125).
- ¹³⁷ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 67, 69-74.
- ¹³⁸ Козюба В.К. Городище... – С. 149.
- ¹³⁹ Климовский С. Указ.соч. – С. 55-56.
- ¹⁴⁰ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 62-63.
- ¹⁴¹ Толочко П.П. Исторична топографія... – С. 60.
- ¹⁴² Там само. – С. 50-51.
- ¹⁴³ Там само. – С. 54.
- ¹⁴⁴ Козюба В.К. Городище... – С. 144, 146; Комар А. К дискуссии о происхождении и ранних фазах истории Киева // RUTHENICA. – 2004. – Т. IV. – С. 119-124.
- ¹⁴⁵ Ми дуже скептично ставимось до інтерпретації об'єкту, виявленого В.В. Хвойкою у 1907-1908 рр., як до язичницького „капища”, з кількох причин, про що вже довелося писати (див.: Козюба В.К. Городище... – С. 146; Комар А. Указ.соч. – С. 129, прим. 59; Козюба В.К. Коментарі... – С. 187-188). Це звільняє нас від важкого

завдання з'ясування місця і ролі капища як формуючого елементу містобудівної структури найдавнішого Києва.

Прихильники існування капища на давньому городищі у своїх дослідженнях головну увагу приділяли хронології цього об'єкту або його зв'язку з конкретними язичницькими божествами. Разом з тим, найбільш цікаве і важливе питання – характеру капища і його ролі в оточуючому поселенському середовищі – фактично так і залишилось без уваги. Чим було це капище, культовим майданчиком якого суспільно-релігійного масштабу – князівського роду, мешканців городища чи всього Києва, головним сакральним центром ранньофеодальної держави? Крім цього, ніяк не була прокоментована поширена точка зору, за якою слов'янські сакральні об'єкти розташовувались екстериторіально по відношенню до населених пунктів, тобто, були поза межами житлової забудови, що явно дисонує з капищем у центрі Старокиївського городища.

¹⁴⁶ Як вже зазначалося, помітного розширення забудови поза межі Стародавнього городища у доволідимирову епоху археологічно не зафіксовано, як і „переповненості” городища. Отже, ці аргументи не можуть слугувати причиною появи двору „вне града” Незрозумілою також залишається ситуація, навіщо було будувати „у полі” теремний двір, який відділений від двору у граді лише валом, ровом, кількома десятками курганів і відстанню у 150 200 м та чому для князівського двору не знайшлося місця всередині укріплень (їх загальна площа становила близько 4 га) на Замковій чи Старокиївській горах?

¹⁴⁷ Комар А. Указ.соч. – С. 124, 128 133, 135.

¹⁴⁸ Котышев Д.М. Начальный этап истории Киева (IX X вв.) // Вестник Челябинского государственного университета. Серия 1. История. – 2005. – № 2(18). – С. 8, 13.

¹⁴⁹ Климовский С. Указ.соч. – С. 53 54.

¹⁵⁰ С.І. Климовський стверджує, що висота гори Вздихальниці була більшою за Старокиївську гору. Це не відповідає дійсності. Висота Старокиївської гори – 180 м над рівнем моря, Вздихальниці – 160 м. Навіть з урахуванням того, що у 1616 р. останню було понижено на 12 м, вона завжди поступалась висотою Старокиївській горі.

¹⁵¹ Климовский С. Указ.соч. – С. 53 54.

¹⁵² На те, що град на Старокиївській горі, скоріш за все, не має відношення до граду Кия, вказують обставини знайомства Аскольда і Діра з Києвом, розміщені у літопису під 862 р. „и пойдоста по Днспру, и идуче мимо и оузрста на горс градок и оупрацста и рсста чии се градокъ...” (ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 20; Т. 2. – Стб. 15).

Вочевидь, тут мова йде про укріплення на Замковій горі, адже особливості топографічного розташування Старокиївського городища (його розміщення вглиб від краю гори, що повернутий до Дніпра; наявність гори Вздихальниці і тераси під Андріївською церквою, які не набагато поступаються висотою рівню майданчика городища і перебивають з півночі огляд на цю частину Старокиївської гори) зводять до мінімуму його візуальну локалізацію з боку Дніпра чи Подолу.

¹⁵³ Петров Н.И. Указ.соч. – С. 92.

¹⁵⁴ Цікавим прикладом фортеці-сторожового пункту більш пізнього часу (XII XIII ст.) є городище Монастирок, яке контролювало брід через Дніпро біля Переяславля. При повному розкритті всієї площі його майданчика з'ясувалось, що поза межами кількох десятків об'єктів археологічні знахідки були відсутні, що, до речі, свого часу ввело в оману М.К. Каргера в питанні локалізації літописного Заруба (Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. – К., 1988. – С. 6). Щось подібне – мінімальну кількість об'єктів та артефактів і відсутність виразного шару VIII–X ст., ми спостерігаємо і на Старокиївському городищі.

¹⁵⁵ Каргер М.К. Древний Киев. – Т. I. – С. 266.

¹⁵⁶ Там же. – С. 264.

¹⁵⁷ Там же. – С. 265.

¹⁵⁸ Цей комплекс другої половини X ст., знайдений 2007 р. у розкопі 5 біля Десятинної церви, готується О.В. Комаром разом з автором до публікації.

¹⁵⁹ Про те, що двір було перенесено з цього городища, а не з Замкової гори, свідчить впевнена вказівка літописця про його розташування на місці дворів Воротислава і Чюдїна. Висловлювалась думка, що це був двір князя Ігоря, на що нібито натякає сюжет з клятвою на Перуновому горбі 945 р.

¹⁶⁰ ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 55; Т. 2. – Стб. 44.

¹⁶¹ Каргер М.К. Древний Киев. – Т. I. – С. 265, 266.

¹⁶² Якщо нанести контур фундаментів Десятинної церкви на сучасний план міста і розмістити точку глядача у 20 м (біля відомої липи) перед центральним (західним) входом до храму, то кути західного фасаду церкви, довжина якого становила близько 35 м, задають межі сектору („мертвої зони”), який знаходився „за святою Богородицею” До нього потрапляє ділянка дніпровської сторони Старокиївської гори від пагорба з Андріївською церквою включно до садиби № 8 по вул. Десятинній загальною довжиною близько 180 м.

¹⁶³ ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 116.

¹⁶⁴ Хвойка В.В. Указ.соч. – С. 68 69.

¹⁶⁵ Козюба В.К. Дослідження... – С. 201, 202. Нещодавно Т.Л. Вілкул висловила припущення, що літописний сюжет про капища і квадригу, вивезені Володимиром із Корсуня, міг бути позичений давньоруським книжником із Хроніки Малали (Вилку Т. „Капища” из Корсуня князя Владимира // RUTHENICA. – 2007. – Т. VI. – С. 343 345). Можливо, під впливом згаданої хроніки з'явилася фраза „якоже невсдуще мнять я мрамаряны суца” (ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 116).

¹⁶⁶ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 65, 67

¹⁶⁷ В історіографії кілька століть побувала хибна атрибуція, яка бере початки з XVII ст. Ще у часи П. Могили вважали, що Василівська (Трьохсвятительська) церква, збудована наприкінці XII ст., і є тою літописною церквою св. Василя, збудованою Володимиром на місці Перунова горба. Ця думка була закріплена в Синописі (1674 р.), з відповідним ототожненням Михайлівського спуску з Боричевим узвозом. В подальшому ця локалізація повторювалась в працях багатьох дослідників.

- ¹⁶⁸ Берлинский М. Указ.соч. – С. 61, 142.
- ¹⁶⁹ При дослідженнях 1910 р. місця будівництва Селянського банку (вул. Володимирська, 10), був знайдений невеликий рів з піщаними прошарками, що окреслював коло діаметром 10 м (ИАК. Прибавл. к вып 37 – С. 211), який, можливо, був курганним ровиком. Дві черепахоподібні фібули, що походять, ймовірно, із зруйнованих поховань, було знайдено 1936 р. при будівництві Урядового центру – суч. будівлі МЗС України (Самойловський І. Археологічні дослідження на території будівництва Будинку уряду // Соціалістичний Київ. – 1937 – № 5. – С. 40). Камерне поховання було досліджене 1984 р. перед будівлею МЗС України (Мовчан І., Боровський Я., Гончар В. Нові знахідки з дружинного некрополя Верхнього Києва // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII–XI ст. – Чернігів, 2003. – С. 114 115, 119 (рис. 1)), але воно знаходилось вже поза межами граду. Відсутність язичницьких поховань на дніпровській стороні Старокиївської гори може також свідчити про існування на цій ділянці княжого двору у другій половині Х ст.
- ¹⁷⁰ Обряд захоронення в камерах остаточно формується і розповсюджується в давньоруських могильниках не раніше 2 3 чверті Х ст. (Михайлов К.А. Древнерусские элитарные... – С. 19).
- ¹⁷¹ Північно-західна частина княжого двору відійшла під двір domestica, південно-східна після знесення граду Х ст. була розширена і на приєднаній ділянці у 1183 р. будується кам'яна Василівська церква.
- ¹⁷² ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 65.
- ¹⁷³ Боровський Я.Є., Калюк О.П. Вказ. праця. – С. 4 (рис. 1), 9, 12, 14- 17
- ¹⁷⁴ Боровский Я.Е., Архипова Е.И., Калюк А.П., Сиромятников А.К. Археологические исследования в „Верхнем Киеве” в 1988 г. (отчет о раскопках по ул. Большой Житомирской, 2 и наблюдениях за земляными работами) // НА ІА НАНУ. Ф. 1988/17
- ¹⁷⁵ Боровський Я.Є., Мовчан І.І. Вказ. праця. – С. 89.
- ¹⁷⁶ Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М., Івлєв М.М. Дослідження дитинця стародавнього Києва // Археологічні відкриття в Україні 2000–2001 рр. – К., 2002. – С. 192; Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М. Вказ. праця. – С. 151.
- ¹⁷⁷ Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М., Сиром'ятников О.К. Вказ. праця. – С. 191.
- ¹⁷⁸ ИАК. Прибавл. к вып. 37 – С. 211.
- ¹⁷⁹ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 160-161.
- ¹⁸⁰ Там же. – Стб. 347 349; Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII вв. – К., 1980. – С. 108-109.
- ¹⁸¹ Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І., Гончар В.М., Сиром'ятников О.К. Нові дослідження стародавнього Києва („місто Ярослава”) // Археологічні відкриття в Україні 1998–1999 рр. – К., 1999. – С. 29 30; Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М. – Вказ. праця. – С. 157 158.
- ¹⁸² Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І. Розкопки Старокиївської експедиції в 1999 р. // Археологічні відкриття в Україні 1998 1999 рр. – С. 126; Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І. Дослідження „граду Ярослава” стародавнього Києва // Археологічні відкриття в Україні 1999–2000 рр. – К., 2001. – С. 166 -167
- ¹⁸³ Козюба В.К. Про атрибуцію так званої Ірининської церкви в Києві // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 2002. – Вип. 13. – С. 111-112.
- ¹⁸⁴ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 785.
- ¹⁸⁵ Каргер М.К. Древний Киев. – Т. І. – С. 510 511; Іванцов І.О. Вказ. праця. – С. 365.
- ¹⁸⁶ Ісаєвич Я.Д. Вказ. праця. – С. 122, 123, 125, 127
- ¹⁸⁷ Посилання на ці джерела див. у: Петров Н.И. Указ.соч. – С. 96, 98 (прим. 8); Каргер М.К. Древний Киев. – Т. ІІ. – С. 474.
- ¹⁸⁸ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. – М., 1982; Куза А.В. Малые города Древней Руси. – М., 1989; Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – К., 1989.
- ¹⁸⁹ Рыбаков Б.А. Указ.соч. – С. 85, 433.
- ¹⁹⁰ Толочко П.П. Древнерусский... – С. 47–48.
- ¹⁹¹ Побудова нових укріплень „на виріст”, коли до міста долучались значні не заселені ділянки, що частково залишались такими і надалі, відома на прикладі таких великих давньоруських міст як Чернігів і Рязань.